

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

КОНЦЕПЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ У ВІЗІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

**MYKHAILO DRAGOMANOV:
SWITZERLAND ON UKRAINE'S
INTELLECTUAL MAP OF EUROPE**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

*КОНЦЕПЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
ПОСТУПУ УКРАЇНИ
У ВІЗІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА*

Київ – 2025

Підготовлено у межах швейцарсько-українського проекту
"Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи"
("Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe"
<https://drahomanov.history.org.ua>)

Університету Лозанни та Інституту історії України НАН України,
котрий фінансується Швейцарським національним науковим фондом

Верменич Я.

Концепції європейського поступу України у візії Михайла Драгоманова. Текст. дані. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2025. 66 с. Об'єм даних 1,14 Мб.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019014>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019014>

Крізь призму феномена Михайла Драгоманова осмислюється вплив інтелектуального середовища на процеси формування суспільно-політичної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. В контексті сучасних реалій "цивілізаційного зламу" досліджуються концепції цивілізаційного поступу М.Драгоманова як процесу, що базується на обґрунтуванні необхідності європейського геополітичного вибору України та вибудови "українського проекту" в тандемі із загальноєвропейськими суспільними процесами. Аналізуються погляди вченого на децентралізацію та місцеве самоврядування, як чинники поступального розвитку суспільства. Розглядаються питання територіальної єдності, політичної незалежності та соборності України, що перебували у фокусі уваги М.Драгоманова в процесі розробки проєктів громадівського самоуправління та адміністративної автономії. Наголошується, що інтеграція України у європейський простір потребує актуалізації європейськості української ідеї та усвідомлення європейського підґрунтя української інтелектуальної спадщини. Український народ має виразно задекларувати свій внесок у розвиток загальної європейської ідеї та зробити спробу привнесення українськості в ідею європейську. Для цього необхідно відчутти європейську ідею як "свою" та збагнути її глибоку закоріненість в традиції української політичної культури.

Зміст

Передмова	5
1. Європеїзація української політичної думки	11
2. Програми децентралізаційних реформ	25
3. Конструювання ментальних меж соборної держави	40
Післямова	52
Бібліографія	58
References	62
Summary	64

Передмова

XIX століття повсюди в світі стало часом пошуку суспільного ідеалу і раціональних моделей територіального облаштування. Вирішальний вплив на цей процес мали ідеї децентралізованої федерально-республіканської держави, які з'явилися у контексті революції на північноамериканському континенті, а також спроби поєднання гуманізму й демократії у програмних настановах Французької революції кінця XVIII століття. Відбивався на тогочасних суспільних умонастроях і доробок німецьких мислителів XVIII – початку XIX ст., в якому виразно прозвучали ідеї культурного самовизначення народів і "федерації вільних держав". Бурхливий розвиток науки та поширення освіти живили ідеї прогресу і водночас пробуджували протестні настрої. Природно, що саме в опозиційній суспільній думці з'явилося чимало моделей переустрою систем територіального і державного управління. Більшості з пропонованих моделей не судилося дійти навіть до стадії політичних проєктів. Вони залишилися в історичній пам'яті лише у вигляді документів політичної думки, які тією або іншою мірою впливали на стан суспільної свідомості.

Як політичний концепт федералізм (від лат. *foedus* – угода, ліга, союз, договір) виникнув на ґрунті пошуків таких форм децентралізації, які б передбачали інструменти захисту інтересів слабших від сильніших. Підґрунтя федералізму часто виводять із так званої федеральної теології, базованої на принципі субсидіарності. Сягаючи своїм корінням у XVI ст. (Церковні правила 1541 р.), він дістав пізніше теоретичне обґрунтування у працях П.-Ж.Прудона. Сутність субсидіарності як принципу полягає в обмеженні права політичної влади втручатися у справи соціуму: таке втручання допустиме лише у тому разі, якщо місцева громада сама не в змозі вирішити управлінські завдання. Принцип субсидіарності обумовлює покладання максимуму публічних повноважень на органи влади, найбільш близькі до громадян, і прийняття рішень на найнижчому з усіх можливих рівнів. Саме цей принцип, сприйнятий європейським протестантизмом, був перенесений європейцями на північноамериканський ґрунт і став там основою договірних відносин у державному будівництві. Такі відносини базуються на договірному встановленні територіального поділу влади й розподілу функцій між національними й регіональними органами, забезпеченні представництва урядів штатів у процесі прийняття рішень центральним урядом і наданні

Верховному Суду функцій арбітра в разі виникнення суперечок між двома рівнями.

Фахівці нараховують кілька історичних хвиль федералізації протягом останніх двох століть. Перша тривала з кінця XVIII до початку XX ст., у цей час нові держави створювалися із незалежних суб'єктів, які об'єднувалися на принципі федералізму. Для утворення американської федерації знадобилося усього 8 років (1781 – 1789), тоді як, приміром, процес утворення Швейцарської конфедерації розтягнувся на п'ять століть і завершився у 1848 році. Другий етап утворення федерацій припав на час розпаду європейських імперій після Другої світової війни. У той час створилося багато постколоніальних федерацій, але вони легко розпадалися, і зберегти федеративну структуру вдалося лише Індії, Пакистану, Малайзії й Нігерії. Третя хвиля утворення федерацій пов'язана з розпадом СРСР, Чехословаччини й Югославії. За винятком Росії, яка зберегла успадкований від СРСР федеративний устрій, ці федерації також швидко розпалися. На уламках Югославії існує, щоправда, федеративна Боснія й Герцеговина, але для її підтримання знадобилася міжнародна опіка.

Дослідження федералізму традиційно мають кілька напрямів. Від класика федералізму Й.Альтузіуса, який обґрунтував концепцію субсидіарно структурованого суспільства, бере початок традиція розгляду федеративної ідеї. Федералізм виступає як принцип суспільного устрою, джерела якого закорінені і у середньовічних європейських догматах, і у практиці часів створення Сполучених Штатів Америки. Такий федералізм не обов'язково має у своїй основі територіальність; ідеї екстериторіального федералізму розвивали, приміром, теоретики австромарксизму О.Бауер та К.Реннер. Другий напрям дослідження федералізму називають менеджеральним – тут у фокусі уваги управлінська модель, відносини по лінії "центр – регіон", міжурядові відносини всередині держави (*intergovernmental relations*). Формування системи національних органів управління спричинило появу управлінських структур, де взаємодія відбувається на трьох рівнях – наднаціональному, національному та субнаціональному.

Дуалістичний потенціал федералізму полягає у тому, що він може розглядатися і як мета, і як засіб. У баченні Д.Елазара, ті, хто розглядає федералізм як засіб, інструмент досягнення певних цілей, не особливо переймаються його сутністю, звертаючи увагу переважно на його корисність чи вигідність за певних умов. Ті ж, для кого федералізм – самодостатня мета, саму відмінність між цілями й засобами зводять до мінімуму. Звідси – неймовірне розмаїття теорій і практик федералізму. Багато аналітиків взагалі опускають руки, вважаючи, що саме поняття федералізму внаслідок подвійності підходів позбавляється якогось смислу. Для Д.Елазара і оціночна амбівалентність, і багатоманіття теорій та практик є кращим підтвердженням багатства цього концепту, його значущості для політичного життя й думки. Маючи у своїй основі традицію договору,

федеральні принципи добре пристосовані до цивілізації, що базуються на контрактних відносинах. Наділяючи особливим смыслом процес переговорів і торгу, вони відповідають прагненню максимізувати принципи індивідуальної свободи й рівності. Рівність, однак, концепт сам по собі проблематичний. "Федералізм за своєю природою базується на визнанні реальності й легітимності відмінностей і бажаності їх збереження"¹.

Д.Елазар трактує федералізм як широке родове поняття, яким охоплюються різні форми взаємовідносин – і федерація, і конфедерація, і унія (асоціація). У вузькому розумінні ним позначаються відносини між різними урядовими рівнями, у ширшому – сполучення самоуправління й дольового управління через конституційну співучасть у владі на основі децентралізації. У цьому розумінні федералізм виступає як територіальний вираз демократії. За М.Берджесом, "дух федералізму – у примиренні конкуруючих позицій, його девіз – толерантність, переговори і взаємне визнання"². У загальному розумінні федералізм є компромісом між відцентровими й доцентровими тенденціями, які завжди присутні у суспільстві. Власне, федералізм є тим інструментом, який допомагає узгодити принципи уніфікації й децентралізації у рамках однієї політичної форми.

Ідея федерації незмінно зринала у побудовах гуманітаріїв, занепокоєних закладеними у фундамент етнонацій формами насильства і потенційною готовністю етнонаціоналізмів до внутрідержавних конфліктів. У своїй знаменитій доповіді "Що таке нація" Е.Ренан вбачав у політиці, що робиться "під прапором етнографії", загрозу "зоологічних війн". Цій загрозі він протиставив ідею "Сполучених Штатів Європи" (*d'Etats-Unis d'Europe*), створених на основі "федерального пакту" – лише за допомогою принципу федерації можна було, на його думку, "врегулювати принцип національності". Об'єднана Європа з фундаментом у вигляді "багатонаціонального націоналізму" мислилася ним як конфедерація з трьома націями-гегемонами – Францією, Німеччиною та Англією. Він був переконаний: "майбутнє належить Європі і лише Європі", і тільки конфедерація, керована "непереможною трійцею", здатна буде силою духу спрямувати світ, насамперед Росію, на шлях прогресу"³.

Спрямування Російської імперії на шлях прогресу стало нагальним завданням в кінці XIX ст., гострота якого обумовлювалася її надмірною централізацією. Реформи 60–70-х рр. в Росії створили основу для соціально-економічної модернізації російського суспільства, сприяли розвитку земської системи міського самоврядування, вибудовували підґрунтя для піднесення ролі закону і права.

¹ Elazar D.J. Exploring federalism. Alabama, 1987. P. 33–80.

² Burgess M. Federalism and federation: a reappraisal // Comparative federalism and federation. Competing traditions and future directions / Ed. by M.Burgess, A.G.Gagnon. New York, 1993. P.7.

³ Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія. Київ, 2000. С. 107–120.

Однак всі нові можливості, які вони відкривали, наштовхувалися, з одного боку, на архаїчну структуру самодержавного управління, а з другого – на об'єктивну складність управління з єдиного центру величезною країною з надто специфічними регіональними і етнічними відмінностями. Хоч Росія проходила ті ж ступені зростання, що й Європа, доводив М.Драгоманов, вона "тугіше росла", а тому кожний ступінь "не давав громаді майже нічого того, що ті ступені давали в Європі. Аристократія не дала рицарської честі й духа невідлеглих, церква – ні зерна звички до науки й твердої совісті, царство – рівності й волі кріпацької"⁴. На ґрунті невміння і небажання царського уряду рахуватися з специфікою регіонів наочно проявлялася вся глибина суспільно-політичних суперечностей та конфліктів.

В Україні висока конфліктизація обумовлювалася як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Швидкий промисловий розвиток тут супроводився далішим зубожінням селян, а приплив неукраїнського населення в процесі модернізації переносив диспропорції в площину незбігу інтересів зрусіфікованого міста і українського села. Зростання українського національного руху відбувалося на фоні поширення народницьких ідей і ідеології марксизму, що створило пістрявий спектр політичних орієнтацій. Проблеми самоідентифікації та позиціонування у геополітичному просторі набували надзвичайної складності, адже йшлося не просто про вибір "місця під сонцем", а про готовність його відстоювати у складному, сповненому суперечностей і тривог світі.

XIX ст. виявилось саме тим рубежем, коли під впливом загального піднесення інтересу до проблем націєстановлення у Європі, в Україні з'явилася, поки що у неоформленому, романтизованому і глорифікованому вигляді, ідея "своєї землі", рівноправного члена слов'янської сім'ї народів. Це був своєрідний інтелектуальний прорив, у ході якого набула первісних обрисів українська національна ідея. Спроби підкріпити її історичними, мовно-лінгвістичними, статистичними та іншими аргументами зумовили перетворення на "бойову науку" не лише історії України, але й етнографії, фольклористики, правознавства. На цьому ґрунті виникли зрештою нова, відмінна від російської, схема української історії і конституційні проекти, базовані на запереченні існуючого державного устрою.

У цих умовах федеративна ідея відіграла роль найуспішнішої метафори та виявилася домінантою українського регіонального проекту – консолідуючого і лоялістського водночас. Партикуляризм як наслідок політичної роздробленості Русі втрачав сенс під тиском нових реалій, а регіональна ідентичність на теренах українських земель визначалася синтезом національних традицій, суспільних уявлень, конфесійних уподобань. На цій підставі дуалізм українського суспільства в межах конструкції "Росія – Європа" набував форми "цивілізаційного розділення". При цьому саме федералізм, ставши суспільно-політичною парадиг-

⁴ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ, 1991. С. 408.

мою, наповнював прагматичним смислом ідеологічні доктрини. Ідея соборності поставала як форма етнічного державотворення у відповідь на "неісторичність" нації⁵.

Хоча ідеї федералізації виникли як відповідь на життєву потребу реформування державного устрою Росії в напрямі врахування потреб і можливостей регіонів, серед російських лібералів активних пропагандистів цієї ідеї було мало. Прихильником децентралізації Росії за американським зразком був, приміром, професор права Московського університету С.Фортунатов. Крізь призму зарубіжного історичного досвіду розглядав проблеми децентралізації Росії М.Ковалевський. Він виступав за розширення прав земств і автономію "історичних" національних територій, до яких зараховував Фінляндію і Україну⁶. Переважна більшість лідерів ліберального руху відкидала шляхи реформування Росії на засадах федерації. На паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 р., Г.Струве висловився проти федеративного принципу, виявивши готовність визнати певні автономні права лише за Польщею і Фінляндією. Серед російських партій лише есери із застереженнями ("наскільки це можливо") підтримували "організацію взаємин між народами на федеративній базі".

Українська політична думка в ході дискусії навколо децентралізації Російської держави запропонувала найбільш радикальні проєкти, один з яких був розроблений М.Драгомановим. Йому по праву належить пріоритет в обґрунтуванні ідеї "самоуправи" областей і національностей, заснованої на демократичному принципі. Ця "самоуправа" уявлялася йому у вигляді федеративної спілки національних громад, об'єднаних знизу догори. У такий спосіб, вважав вчений, можна вибудувати єдність нації як "асоціації асоціацій", досягти "широкого народоправства і широкої децентралізації". Сформульований таким чином політичний ідеал українського лібералізму являв собою зародок ідеї громадянського суспільства. Базові концептуальні засади федералізації та місцевого самоврядування М.Драгоманов виклав у праці "Передне слово до "Громади" (1878) та конституційному проєкті "Вольный Союз" – "Вільна Спілка" (1884). Федералізм мислителя був стратегічною доктриною, положення якої явно випередили свій час, адже в епоху націоналізму він зумів піднятися над "егоїзмом нації", ставши образом втілення прагматичних ідей, які спрямовані у майбутнє.

Жодних сумнівів на мав М.Драгоманов щодо права українського народу бути вільним, господарювати на своїй землі, користуватися всіма політичними, соціальними та національними правами. Тільки "своя держава" здатна забезпечити поступ великій колективній спільноті. Усвідомлюючи специфіку україн-

⁵ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). Київ, 2010. С. 39–42

⁶ Ісаєвич Я.Д. М.М.Ковалевський та Україна // Український історичний журнал. 1966. № 4. С. 135–137.

ського історичного досвіду з тривалим періодом бездержавності, він прагнув генерувати українську модель суспільства, в якій вплив державно-політичної системи був би зведений до мінімуму. Бездержавність сприймалась ним як "антракт у своїй історії", як "пропащий час", як "ненормальне явище", а поділ українських земель між чужоземними державами – скороминущим. Наголошуючи на деспотизмі централізованої російської держави, М.Драгоманов пропонував створення нової демократичної Росії, в якій інтереси держави не суперечать інтересам народів, що її населяють.

Політична концепція М.Драгоманова – унікальне для свого часу явище, яке поєднує різнопланові тенденції, що обумовлюють поступальний розвиток політичного та соціокультурного життя. Теорія суспільно-політичних перетворень базується на обґрунтуванні правових, еволюційних методів впровадження відповідних змін та на запереченні насильницьких інструментів політичної боротьби. Система державного управління будується на концепції децентралізації та місцевого самоврядування, ідеали політичного владарювання корелюють з надіями на розвиток громадянської культури та політичної освіти українського народу. Масштаб та рівень концептуалізації проблеми місцевого самоврядування дозволили вченому не лише вписати цей феномен у контекст тогочасної епохи, але й розкрити державотворчу, соціальну й політичну сутність самоврядних принципів як чинників забезпечення політичної свободи. Щодо обсягу праць, різноманітності порушених питань, глибини теоретичної думки жоден із попередників чи сучасників М.Драгоманова не міг з ним зрівнятися. І.Франко точно зауважив, що М.Драгоманов ще довго буде "сумлінням нашої нації, ясным, непідкупним і непоблажливим правдивим компасом для грядущих поколінь"⁷.

Труднощі орієнтування у бурхливих реаліях сьогодення дедалі частіше змушують нас "звірятися із правдивим компасом", пригадуючи та переосмислюючи пророчі думки М.Драгоманова. Ці думки не втрачають актуальності та змушують наполегливо шукати відповіді на питання: чи можлива в принципі реалізація наскрізної ідеї цивілізаційного поступу, яка мала виразний етнічний підтекст у побудовах М.Драгоманова, а під пером М.Грушевського втілилася у нову, нетрадиційну схему історії України? Чому не знайшли реалізації ідеї М.Драгоманова, спрямовані на утвердження європейської орієнтації України та формування федерації східноєвропейських народів? Також зберігає актуальність проблема "доосмислення" феномену М.Драгоманова, який за блискучою оцінкою І.Лисяка-Рудницького "лежить у величчї постаті нашого мислителя, зорієнтованого у майбутнє і водночас закоріненого у минуле. Сучасне – замале для того, щоб осмислити людину, яка продовжує жити у будь-якому теперішньому часі"⁸.

⁷ Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). Київ, 2002. С. 49.

⁸ Михайло Драгоманов: автожиттєпис. Київ, 2009. С. 7.

1. Європеїзація української політичної думки

В останній чверті XIX століття проект "відкриття" українського народу як цілісності вступив у вирішальну стадію: здобутки антропології, етнографії, порівняльного мовознавства давали можливість історикам, які лишалися провідною інтелектуальною верствою, впритул підійти до завдань окреслення проблем націєстановлення і політичних програм українства. Але для цього належало знайти хоча б мінімальний консенсус у підходах лібералів, які орієнтувалися на європейські моделі націєбудівництва, і тих ідеологів, які діяли в руслі стереотипізації національних завдань як унікальних за своєю природою. Причини багатьох історичних драм в історії українського визвольного руху кореняться у тій дистанції між лібералізмом і націоналізмом, яку вибудовували еліти як у центрі, так і на місцях. Ліберальна ідея в Україні намагалася влитися у русло європейськості, національна існувала переважно у світі архаїки і живилася примітивно витлумаченим етнографізмом. Спроби їх примирення (які сумарно оцінюються дослідниками як невдалі) пов'язані насамперед з постаттю М.Драгоманова.

Оціночні характеристики наукової і громадської діяльності М.Драгоманова надзвичайно різнопланові, його вважали "позитивістом", "соціал-утопістом", "буржуазним лібералом", "буржуазним демократом, що еволюціонував до лібералізму", "буржуазним просвітителем", "українським націоналістом", "вождем ліберально-буржуазних націоналістів України", "федералістом", "дрібнобуржуазним демократичним діячем", "дрібнобуржуазним соціалістом". Цей перелік можна продовжувати, але набагато важливіше в процесі з'ясування "справжнього обличчя" М.Драгоманова, прояснити його "амбасадорську роль" як інформатора західноєвропейської громадськості про українську справу та розвиток української суспільно-політичної думки у напрямі її європеїзації.

Простеження впливу інтелектуального середовища на процеси формування суспільно-політичної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття, традиційно перебуває у фокусі соціогуманітарних студій. Увага в них акцентується на співвідношенні наукової і позанаукової складових у процесі націєстановлення, виробленні адекватних механізмів реагування на геополітич-

ні виклики часу, засобах мінімізації імперського тиску шляхом впровадження у суспільну свідомість ідей європейського поступу. Прискіплива увага науковців традиційно концентрується на осмисленні історичних та соціокультурних практик "зламу тисячоліть", коли українське суспільство знаходилося у стані болісних пошуків нової стратегії цивілізаційного розвитку, нових світоглядних і соціокультурних парадигм. В сьогоденних реаліях ці проблеми знову суттєво актуалізуються в контексті вітчизняного опору реінкарнації імперських ідей та осмислення стратегій виборювання українцями найдорожчого – непорушності наших кордонів, свободи та гідності, права "жити по своїй волі на своїй землі".

Україна зробила багато кроків на шляху інтеграції до європейського та світового простору. Проте процес її входження в Європу виявився не таким простим, як здавалося. Його успішність та результативність багато в чому зумовлюються тим, наскільки швидко вдасться нашому народові позбутися синдрому зневіри у власних силах та засвоїти нові пріоритети політичного, наукового, культурного та освітнього життя в європейському просторі. Курс на інтегрування до європейських структур накладає на нас серйозні обов'язки, вимагає вироблення й послідовної реалізації такої політичної стратегії, яка відповідала б європейським стандартам. Очевидно, що сьогодні в Україні відбувається народження громадянського суспільства європейського зразка. Долаючи складні трансформаційні та безпекові виклики, Україна має що сказати світові та стати повноправним учасником формування європейської ідентичності та європейського безпекового простору.

Втім, варто усвідомлювати, що інтеграція у європейський простір – це не лише приєднання до європейського регіону, а насамперед творення всередині країни сучасних інституцій, які забезпечуватимуть конкурентоздатність економіки, технологій, науково-освітніх практик. А також актуалізація та досягнення "європейськості" української ідеї, європейського підґрунтя духовної та інтелектуальної спадщини, європеїзації філософської, політичної та історичної думки. Український народ має виразно задекларувати свій внесок у розвиток загальної європейської ідеї та зробити спробу привнесення українськості в ідею європейську. Для цього, в першу чергу, необхідно відчутти європейську ідею як "свою", збагнути її глибоку закоріненість в традиції української політичної культури.

Європеїзація української політичної думки – об'єктивний і закономірний процес, адже Україна у визначенні своєї державницької візії на геополітичному перехресті Схід – Захід завжди дотримувалася європейського вектора. І хоча результати європеїзації в різні періоди були неоднакові, вона у будь-якому разі сприяла модернізації, "самооновленню, опануванню нових творчих можливостей"¹. Будучи одним із складників самоусвідомлення, європеїзація актуалізувала

¹ Еліот Т. Єдність європейської культури // Всесвіт. 2003. № 1–2. С. 143–150.

розуміння дихотомії загальнолюдського й національного, забезпечувала культурний діалог України з Європою. З іншого боку, перебування української культури між слов'яно-православним та латино-католицьким світами обумовило ситуацію, за якою формування одновимірних культурологічних дефініцій ставало практично неможливим. Двокультурність, закладена у генетичному коді й способі життя українців, проявлялася доволі часто у несподіваних ситуаціях. Ефект своєрідного роздвоєння виявлявся не лише в культурних та ідентифікаційних практиках, але й у ментальних настановах та поведінкових стереотипах.

Складність осмислення руху суспільної думки від романтизованих позитивістських уявлень до формулювання національного ідеалу на перетині ліберальних, націоналістичних, соціал-демократичних побудов змушує орієнтуватися не стільки на конкретні прояви інтелектуальних пошуків у хронологічних межах середини XIX – початку XX століття, скільки на їх рефлексивні репрезентації у політичних і наукових дискурсах. В такому форматі проблема європейськості стає однією з основних ідентифікаційних та методологічних детермінант українського націє- та державотворення. Саме у дискурсивному контексті, на основі версії європейської цивілізації та європоцентричної моделі суспільно-політичного розвитку М.Драгоманов намагався конструювати мультикультурну ретроспективу української історії та європейську перспективу поступу українців. Кожен факт і явище "української національної справи" він розглядав у контексті глибоких знань європейської й всесвітньої історії, на науковому ґрунті всесвітньо-історичного процесу. У фокусі його уваги завжди перебувала проблема інтеграції історії українського народу в західноєвропейську, прояснення ролі загальних та регіональних факторів історичної динаміки України у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

60–70-ті роки XIX ст. в історії Російської імперії були періодом інтенсивних модернізаційних процесів. Скасування кріпацтва відкрило смугу реформ, які мали змінити обличчя країни. Інтенсивне залізничне будівництво, освоєння Донбасу і Криворіжжя, посилили "перемішування" населення, сприяли припливу росіян в Україну. Разом з цим, загострення соціальних суперечностей на ґрунті запізнитої реформи живило відцентрові настрої та сприяло піднесенню національної свідомості. Не випадково активізація наукових пошуків у сфері українознавства виявилася тісно пов'язаною із діяльністю "Громад" – національно-культурних організацій, які першочергову мету своєї праці вбачали у згуртуванні і освіті народу. Найактивнішою серед "Громад" України була київська, у якій активно співробітничали В.Антонович, П.Житецький, Т.Рильський, К.Михальчук, М.Драгоманов, П.Чубинський та інші. Напрямок її діяльності був переважно культурницький, спрямований, за визначенням самих громадівців, "на ґрунтовне самовивчення в смислі народному, на стрункий, органічний, само-

стійний рух усього народу до благородних людських цілей"². Діячі "Громади" бачили своє завдання у тому, щоб піднімати завісу над минувшиною, пробуджувати смак до української мови, видавати популярні книжки для народу і в такий спосіб утверджувати власне розуміння національної ідентичності і самобутності. Планувалося збирання та видавання українських пісень, складання українського словника, підручника з географії. Не дивно, що діяльність громадівців стала предметом пильної уваги імперської влади; військовий міністр Російської імперії Д.Мілютін ще влітку 1862 р. повідомив царя Олександра II про небезпеку, яку становили дії київських "хлопоманів", зокрема В.Антоновича, Т.Рильського та П.Чубинського. Спеціально відряджений на Україну, відповідно до "высочайшего указа", флігель-ад'ютант М.Мезенцов дійшов висновку, що завдяки авторитету в науці і літературі В.Антоновича незадовго перед тим призначеного секретарем Археографічної комісії, "малоросійська партія перейшла від думки до діла", а тому "потребує сутобного нагляду"³.

Результатом роботи спеціально створеної за розпорядженням царя "надзвичайної комісії" для розслідування "малоросійської пропаганди" і став сумнівний Валуєвський циркуляр 1863 р., яким було заборонено випускати українською мовою навчальні посібники, "книги початкового читання для народу", за винятком художньої літератури. Отже, навіть скромні, нерішучі спроби української інтелігенції об'єднати зусилля для культурницької діяльності і народознавчих студій наражалися на зливу наклепів і перешкод. Намагання громадівців прояснити свої цілі і наміри у пресі не тільки не поліпшили становище, але й стали приводом до арештів. В Архангельську губернію було вислано одного з найактивніших громадівців – П.Чубинського. Діяльність "Громади", по суті загнаної у підпілля, на кілька років завмерла.

Відновленням історичних студій на початку 70-х років XIX ст. київська "Громада" мала завдячувати насамперед М.Драгоманову. Перебуваючи у 1870–1873 рр. у Цюриху, він активно інтегрувався до політичного життя Європи збираючи матеріали для своїх досліджень у Берліні, Відні, Гейдельберзі, Флоренції, Празі та налагоджуючи контакти з політичними та громадськими організаціями. Занурення у європейський науковий та соціокультурний простір спричинило деяке переосмислення М.Драгомановим своїх попередніх позицій та сприяло окресленню напрямів подальших історичних, філологічних, етнографічних та соціологічних розвідок. Втім, можливостей вільно та системно працювати в Україні у політичного емігранта фактично не було. Порадившись із київськими "громадівцями", він вирішив виїхати за кордон з метою продовження українознавчих студій та видання українського громадсько-політичного часопису. "Що далі, то все більше ставала неможливою пропаганда не тільки

² Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. 1928. Кн.1. С. 102.

³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків-Київ, 1930. С. 196.

соціалістичних, а й українофільських ідей, згадувала дочка В.Антоновича – Ірина. В кінці 1875 року перед Громадою постала складна проблема: як бути далі. Батькові не дуже подобалися надто радикальні погляди Драгоманова, але все ж він подав ідею відрядити Михайла Петровича за кордон, асигнувати певну суму грошей із фонду Громади й доручити йому організувати спеціальний орган, який би обслуговував потреби українців не тільки в Росії, а й у Галичині⁴. У цьому йому допомогли київські громадівці і, в першу чергу, Яків Шульгін, котрий виділив 12 тисяч карбованців зі своєї спадщини на утримання родини Драгоманова й видання в Женеві збірників⁵.

Перебравшись у 1876 р. із "тюрми народів" до "столиці емігрантів" – Женеві, М.Драгоманов розпочав активну роботу по створенню осередку національно-європейської політичної думки у вигляді видавничого центру, орієнтованого на друкування україномовних періодичних видань. Настрій був рішучим та бойовим, адже головним його завданням мало стати ознайомлення Західної Європи із жахливим становищем українства. "Чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигідніше. Нам треба засіяти наукою й ділами, аби увесь світ зглянувся на нас. Тоді й числитися з нами будуть". Дуже швидко він приступив до реалізації видавничого проекту, спрямованого на інформування європейської громадськості про сутність української справи та репрезентацію шляхів її розвитку в напрямі європейського поступу. Налагодити видавничу справу у Женеві на належному рівні було завданням не з легких, особливо якщо дотримуватися принципу, що "чиста справа вимагає чистих засобів". Усвідомлення цього гранично посилювалося, коли його полемічна стаття під аналогічною назвою, що була опублікована у російській газеті "Молва", спричинила цензурні утиски та закриття видання на декілька місяців. Тоді М.Драгоманов остаточно переконався у необхідності зміни тактики.

Розпочати він вирішив із ознайомлення європейців із питаннями української літератури. В опублікованій у 1876 р. статті "З питання про малоросійську літературу" був наведений текст Емського указу, спрямований на витіснення української мови з культурної сфери Російської імперії. М.Драгоманов був першим, хто звернув увагу європейської спільноти на ганебну сутність цієї події. Украй важливим був його виступ на літературному конгресі у Парижі 1878 р. та переклад доповіді, яка була написана французькою мовою, на німецьку, італійську, іспанську та сербську мови.

У Женеві швидко почали з'являтися безцензурні брошури "Турки внутрішні та зовнішні" (1876), "Внутрішнє рабство та війна за визволення" (1877), "До чого

⁴ Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. Кн. 4 (18). № 10. С. 120–134.

⁵ Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов – речник української демократії // Зона. 1995. № 10. С. 72–81.

довожувалися?" (1878), що містили конкретні ідеї вченого щодо програм політичних реформ у Росії. Разом із С.Подолінським у 1878 р. був створений "Женевський гурток", який на думку І.Франка протягом цілих двадцяти літ був "центром коли не українського духу, то української думки". До його складу входили Ф.Вовк, Л.Драгоманова, В.Навроцький, А.Ляхоцький, М.Павлик, Я.Шульгін. Програма діяльності гуртка декларувала два основні завдання: презентацію української справи у європейському середовищі та пропаганду ліберальних, соціально-демократичних ідей разом із політичною роботою в українських землях.

Завдяки активній діяльності "Женевського гуртка" стало можливим видання збірника "Громада", який став першим модерним українським політичним журналом. Метою його було оприлюднення матеріалів, які б уповні представили читачеві життя України й українців, їхні духовні починання, сокровенні прагнення волі та рівності у колі світової спільноти. Завдання збірника полягали у тому, щоб "описувати життя українських людей Росії й Австро-Угорщини, теперішнє і минуле, а найбільше життя чорноробів, селян, в яких уся сила України; передавати українським громадам здобутки всесвітньої науки й праці громадської; списувати подібне українському життю, життя найближчих до українців сусідів найподібніших їм долею".

Упродовж 1878–1882 рр. було видано п'ять випусків збірника. Перший випуск містив програму, що мала назву "Переднє слово до "Громади" та репрезентувала завдання й наміри видавців. Тут же було подано докладну характеристику українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними та національно-культурними ідеалами і змаганнями за їх здійснення. Другий випуск являв собою великий том, дві третини якого складали кореспонденції з України за такими розділами: "Здирство", "Начальство", "Темнота". Після них було подано працю М.Драгоманова "Народні школи на Україні", в якій обґрунтовувалося історичне право кожного народу на вільний національний розвиток. Уміщено також його ж розвідку "Україна і центри", що простежувала історію політичного і національного поневолення українців. Третій випуск збірника включав повість П.Мирного "Лихі люди". Одним з найцікавіших був четвертий випуск "Громади", який містив чимало матеріалів, присвячених Україні, а також бібліографічні нотатки про російські та польські книги з української проблематики. У випуску були репрезентовані полемічні замітки М.Драгоманова щодо відгуків на перші числа "Громади", але центральне місце займала його розвідка "Шевченко, українофіли і соціалізм".

Четвертий випуск збірника представляв "Громаду" вже в якості періодичного видання (двомісячника) за редакцією М.Драгоманова, М.Павлика та С.Подолінського. У першому номері журналу за 1881 р. була опублікована підписана ними нова програма, що стала значним кроком у розвитку соціал-демократичної

думки в Україні. В ній були викладені політичні, економічні і культурні прагнення видавців, що полягали у рівноправності незалежно від майнового стану, раси, національності та дотриманні свобода слова. Україна майбутнього уявлялася їм як добровільне об'єднання громад, що в перспективі консолідується у федерацію громад України. Важливим фактором побудови суспільних відносин ставала передача народів, організованому у громади, землі, заводів і засобів виробництва. В культурно-освітній справі проголошувалися розвиток науки та відділення церкви від держави.

Журнальний варіант "Громади" вдалося видати всього двома випусками, в одному з яких була опублікована стаття М.Драгоманова "Мужицькі бунти й письменні бунтарі". У 1882 р. був оприлюднений останній випуск, який майже весь складався з матеріалів, написаних М.Драгомановим ("Звістки з України", "Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом", "Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині" та інші). Невелика кількість виданих томів не завадила і збірнику і часопису "Громада" стали першими в історії української преси безцензурними виданнями, які репрезентували українську суспільно-політичну думку в Європі. Загалом у Швейцарії М.Драгоманову вдалося безцензурно видати 112 назв книг і брошур, 37 з яких – забороненою українською мовою.

"Складність позиції" М.Драгоманова, на думку І.Лисяка-Рудницького, полягала у тому, що він був "рівночасно й українським, і російським діячем. Він зразу зайняв помітне місце серед російської еміграційної колонії. Але відносини між Драгомановим і більшістю членів російської еміграції скоро попсувалися. Драгоманов гостро критикував їх великодержавний шовінізм та централістсько-диктаторські нахили. Російські революціонери не могли йому простити його "лібералізму й конституціоналізму" та "українського націоналізму". Драгоманов зробився одіозною постаттю в світі російської еміграції, і особистих зв'язків не поривали з ним тільки окремі одиниці"⁶. Представників різних політичних напрямків та громадських організацій, які довіряли М.Драгоманову, його порядності, прозорливості й відданості ідеї, на той час серед емігрантів залишилося все менше. Вчений цю ситуацію цілком усвідомлював, зазначаючи із жалем, "біда моя в Женеві в останні роки була моральна, – в тому, що багато земляків, одномишленників і навіть ініціаторів "Громади" прийшли до думки, під фальшивим розумінням слова "культура і культурна праця", що мов би то всі політичні заходи коло української справи, не тільки такі як "Вольний Союз", але

⁶ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма "Передне слово до "Громади" Михайла Грушевського // Історичні есе. Т.1. Київ, 1994. С. 351.

й такі, як видання пісень народних про політичне життя чи поезій Шевченка, заборонених у Росії, – непотрібні, або й просто "шкідливі"⁷.

Не зважаючи на присутність негативних рефлексій, діяльність М.Драгоманова у Женеві була плідною. У листі від 8 лютого 1886 р. до "Старої громади" він писав: "Нагадаю тільки одно, що все, що писано європейцями про Україну за останні 10–15 років, було писано власне про цю (українську) словесність, і з того в останні 5 років – про мої женеvські її видання"⁸. Саме в Женеві він зміг не тільки реалізувати багато своїх творчих задумів, а й донести їх до уважних читачів – однодумців з різних країн, прогресивних діячів, учених, для яких історія України та її особливості були не порожнім звуком. Опорою для цього були численні наукові заходи, зокрема з'їзди у Парижі, Лондоні, Чикаго, де матеріали М.Драгоманова друкувалися на правах дійсного або почесного члена. Його "женеvський стиль" був синтезом науки, культури та політики. У статтях про Україну М.Драгоманов послідовно та системно доводив, що перебування під російською владою було тим "пропащим часом", коли "царська сваволя заїла вольності українські". Його статті про таємне оголошення української мови та культури скасованими, написані різними мовами та розіслані по періодичних виданнях різних країн, були спробами інформувати європейців про нещадні тортури, які вживав царизм проти того, що йому здавалося сепаратизмом⁹.

Особливу увагу приділяв М.Драгоманов доведенню необхідності здійснення процесів емансипації, які пройшли "народи" Європи у ХІХ ст., наголошуючи що український народ не може бути винятком і йому "потрібно все те, що необхідно і всім іншим народам". Українцям у боротьбі за ідею доведеться мати супроти себе всі державно-національні централістичні елементи – німецькі, великоросійські, польські і угорські, починаючи від консервативно-аристократичних і до соціально-демократичних. Окрім того, на відміну від народів, національність яких "захищена і не піддається сумнівам" українцям необхідно боротись і за визнання своєї національності, і за захист її розвитку¹⁰. Підходити до аналізу цієї ситуації треба з "холодним науковим дослідом", вважав М.Драгоманов і постійно роз'яснювати, що українці багато втратили від того, що не спромоглися створити своєї власної держави в часи, коли інші європейські народи переживали державотворчі процеси, а "того, що пропало, не вернеш"¹¹.

⁷ Відповідь М.Драгоманова на ювілейні привітання 16.12.1894 // Драгоманов М. Вибрані твори. Т.1. Прага, 1937. С. 89.

⁸ Драгоманов М.П. До "Старої громади" (Перший лист до киян), 8 лютого 1886 року // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. Київ, 1970. С. 538.

⁹ Карпенко М.О., Маймескул О.А. М.П.Драгоманов на терені Швейцарії: наступність ідей київської історико-філологічної школи // Мова і культура. 2011. Вип. 14. Т. 8. С. 5–12

¹⁰ Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. С. 447–448.

¹¹ Драгоманов М.П. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. С. 293–294.

Не можна не погодитися з І.Лисяком-Рудницьким, який зазначав, що М.Драгоманов "беззастережно вірив у те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності"¹². У підходах М.Драгоманова до української національної проблеми виявилися не тільки його загальні гуманістичні принципи, а й розуміння геополітичної європейської реальності. Досить ґрунтовно воно висвітлене у статті "Германство на Востоке і Московщина на Западе", опублікованій в редактованому ним журналі "Вольное слово" 1882 року. М.Драгоманов розглядає напрями тяжіння державних інтересів європейських держав і показує, що вони загалом збігалися з напрямками колонізаційних рухів європейських націй. Так, колонізаційний рух німців на схід і на Балкани знаходить підтримку в державних устремліннях і створює тиск на сусідів – Польщу, прибалтійські країни, слов'янські та неслов'янські нації Балкан аж до Чорного моря. Дивним винятком є історія Росії, яка ніколи не спромоглася колонізувати землі на заході, навіть тоді, коли Катерина свідомо ставила за мету російську колонізацію степового Причорномор'я. Колонізаційні потоки з центральної Росії йшли на Урал і Сибір.

Без сумніву, М.Драгоманов був першим українським політичним теоретиком, який цілеспрямовано обґрунтовував необхідність європейського цивілізаційного і геополітичного вибору України в контексті збалансованого розвитку національної політики на Заході та Сході Європи. Він декларував пріоритетність західноєвропейського вектора геополітики України та нерозривність творення "українського проекту" в тандемі із загальноєвропейськими суспільними процесами. Закликаючи до налагодження та підтримання тісного взаємозв'язку України та Західної Європи, М.Драгоманов наголошував, що вибратись із "ям", які "порило" життя у складних історичних умовах, українство може лише так: "стоячи ногами й з серцем на нашій Україні, держачи свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину"¹³.

Налагоджувати цей взаємозв'язок М.Драгоманов пропонував шляхом проведення конструктивної регіональної політики у Східній Європі на засадах втілення у життя прав нації на самовизначення. Він закликав активно діяти на інтелектуальній і політичній сцені Європи та розробляти концепції української політики у регіональному європейському контексті. На його переконання, "український проект" як органічний компонент майбутнього політичного устрою Європи варто репрезентувати лише через полагодження українських національних прагнень із подібними ж устремліннями східноєвропейських народів.

¹² Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою (статті до історії та критики української суспільно-політичної думки). Мюнхен, 1973. 441 с.

¹³ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. С. 404.

При цьому М.Драгоманов слушно акцентував увагу на необхідності формування сприятливого зовнішньополітичного оточення для майбутньої вільної України. "Українські думки про волю свого люду можуть здійснитися тільки при волі всього Сходу Європи од Австрії до Сибіру. Метою розумної української праці має бути не саме тільки українство, а й спільна праця всіх людей, праця до Восточно-Європейського народоправства"¹⁴. Фактично М.Драгоманов розробляв синтетичну політичну доктрину, намагаючись поєднати найбільш кращі зразки і від народництва, і від соціалізму, і від анархізму, і від українського націоналізму.

М.Драгоманов доклав значних зусиль до окреслення орієнтирів геополітичної та культурної ідентичності українців, що базувалася на визначенні свого місця серед інших націй і держав. Його суспільно-політичні погляди спиралися на європейську культурну основу, що дозволило С.Єфремову назвати його першим українським аташе при "дворі європейської культури". Європеїзм був наріжним каменем у світосприйнятті М.Драгоманова і як історика і як політичного діяча. Акцентуючи увагу на формуванні зовнішньополітичних пріоритетів національної політики як у регіональному, так і в загальноєвропейському вимірі, він наполягав на утвердженні цінностей взаємодії та діалогу з представниками європейської та світової спільноти. І сьогодні не втрачають актуальності його роздуми щодо вироблення цивілізаційної системи координат ствердження і розвитку українців в процесі конструювання сучасної європейської ідентичності.

Необхідність інтеграції до сім'ї вільних і культурних європейських народів виводилася М.Драгомановим із констатації того факту, що Україна протягом свого історичного поступу була міцно пов'язана з європейськими цивілізаційними цінностями. Наголошуючи на життєвій необхідності "європеїзації" українського національного руху, він логічно з'єднував розірвану історію України з часами невинних перемог національно-визвольних рухів народів Європи¹⁵. А оскільки і минулий, і майбутній поступ України вбачався у європейському суспільно-політичному просторі, М.Драгоманов наголошував на небезпеках перебільшення реального значення рис національної "окремішності" українців від сусідніх народів та необхідності бачення за цими зовнішніми рисами спільних інтересів і тенденції загальноєвропейської інтеграції. Саме "європеїзм" або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, писав він в автобіографії, – є краща основа для українських автономних стремлінь і тепер усяка наукова, як і політична діяльність повинна бути засно-

¹⁴ Драгоманов М.П. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом // Вибрані твори. Т. 1. С. 217.

¹⁵ Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху. Київ, 2007. С. 57.

вана на інтернаціональному фундаменті"¹⁶. Впевнений, що єдиний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації, М.Драгоманов не тільки окреслював теоретичні орієнтири цієї мети, але й конструював європоцентричну модель суспільно-політичного розвитку.

Політична свобода у цій моделі була системоформуючим фактором. Одним з перших М.Драгоманов почав обґрунтовувати думку про можливості "повернення української нації до сім'ї націй культурних", тобто до західної цивілізації, частиною якої українська нація була до поглинання Гетьманщини Російською імперією¹⁷. Це прагнення вчений пояснював вірою в "об'єктивну доброту і обов'язковість" західних цінностей та пріоритетом політичної свободи у західному суспільстві, що допомогло б українцям боротися за послаблення культурного, політичного та економічного тиску Російської держави. У інтеграції до європейського простору М.Драгоманов вбачав запоруку сталого розвитку української науки, освіти, культури і врешті-решт, можливості реалізації права на національне самовизначення.

Утверджуючи європеїзм в якості найкращої основи для українських автономних змагань, М.Драгоманов акцентує увагу на тому, що тепер будь-яка наукова і політична діяльність повинна базуватися на інтернаціональному фундаменті. Драгоманівський європеїзм, за О.Ясем, часто-густо постає не тільки як провідний світоглядний орієнтир, а як своєрідний синонім поступу й поступовості. "Ба більше, європеїзм є культурною підосовою політичної та історичної візії вченого, позаяк відіграє роль як засадного мірила вартості, так і універсального масштабу для порівняння й аналогії"¹⁸.

Виходячи із власного розуміння цивілізаційної єдності європейських народів, М.Драгоманов акцентував увагу на осмисленні ключових подій українського та східноєвропейського минулого. Він пропонував своє бачення "центральных" і "периферійних процесів", провідних, визначальних і другорядних тенденцій історичного і політичного розвитку народів Європи. З цього погляду він інтерпретував події вітчизняної історії та визначав рівень асинхронності розвитку українського народу у порівнянні з сутнісно однотипними процесами, притаманними народам західноєвропейським. Намагаючись визначити діапазон уповільнення розвитку народів, що потрапили під владу Російської імперії, М.Драгоманов висував теоретичні новачії, базовані на концепції нереалізованого "обірваного" розвитку України до власної Реформації. Погляд вченого на історію України з точки зору "нормально-європейських" процесів був підпоряд-

¹⁶ Драгоманов М.П. Автобіографічна замітка // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.1. Київ, 1970. С. 39–68.

¹⁷ Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. С. 430–455.

¹⁸ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). У 2 ч. Ч.1. Київ, 2014. С. 394

кований доведенню її європейськості за "своїм змістом і тенденціями, за народними цінностями, за устремліннями духовної еліти" та можливості "повернутися" у річище загальноєвропейської цивілізації¹⁹. Цікаво, що М.Драгоманов не розглядав європейську цивілізацію як абсолютну вершину людського розвитку, а лише як важливу історичну сходинку світових процесів формування універсальної, вселюдської цивілізації. Роль її визначалася певними факторами, а майбутнє залежало від співпраці європейців з іншими світовими цивілізаціями.

Першочерговими кроками на шляху "повернення" України до європейської цивілізації М.Драгоманов вважав здобуття політичної свободи і єдності українських етнічних територій. Складений ним план внутрішньо- і зовнішньополітичних дій українського національного руху був спрямований на об'єднання усіх українських земель у єдиному політичному організмі. Найважливіше завдання українства М.Драгоманов вбачав у тому, щоб "поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно". Засобом розв'язання цього завдання він вважав забезпечення наукового і культурного поступу, творення власної інтелігенції, україномовне просвітництво. Засадниче гасло М.Драгоманова – "в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних справах – демократизм". Проте задекларований раціоналізм позначався суттєвими внутрішніми обмеженнями, пов'язаними із акцентуванням уваги на антропологічних детермінантах. Втім, за будь-яких умов, головною політичною настановою українства М.Драгоманов вважав усвідомлення національної єдності українців, поділених між різними державними утвореннями.

Наголошуючи на тому, що більшу частину національних відмін України від Московії можна пояснити тим, що Україна до XVIII ст. була більше пов'язана із Західною Європою і хоч із запізненням (завдяки татарам), але все ж таки йшла разом із Західною Європою в суспільному й культурному прогресі²⁰, вчений намагався не тільки представити українську історію у координатах європейського поступу XIX століття, але й вималювати перспективи її майбутнього розвитку. Широкий погляд на історію України показав би "поступ цивілізації", який підготував ґрунт для свідомого українства. "Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужила для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості та автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу"²¹.

¹⁹ *Кругляшов А.М.* Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000. С. 461.

²⁰ *Драгоманов М.П.* Автобіографічна замітка // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т. 1. С. 58.

²¹ *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. С. 491.

Вивчення та адаптація європейських ідеалів демократії в українське інтелектуальне середовище – головна мета М.Драгоманова. Здобувши вищу освіту західного зразка та попрацювавши в архівах багатьох європейських міст, він зосередився на обстоюванні європоцентричного бачення цивілізаційної еволюції політичної системи як засобу здійснення політичних реформ. "Для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія" – твердив М.Драгоманов, обстоюючи ідею поступу з перспективи історичного часу. На відміну від романтизованого бачення поступу як витвору душі народу/нації він пропагував ідею залежності прогресу від певних соціальних, господарських, культурних та інтелектуальних передумов. У його баченні поступ вимальовується і як своєрідний соціальний баланс, і як змагання та взаємодоповнення контрверсійних суспільних ідеалів – централізму й федералізму. Як слушно зазначав М.Грушевський, погляди М.Драгоманова еволюціонували від "анархістично-революційного федералізму" до "федералізму конституційно-парламентського"²².

У праці "Шевченко, українофіли і соціалізм" М.Драгоманов чітко репрезентує погляди європейських філософів, які стали основою його ідеї поступу²³. Це думки К.Сен-Сімона, П.-Ж.Прудона, О.Конта, Л.Фейєрбаха, які обумовлюють висновок про "безупинний поступ громадський". Метою цього поступу є здійснення ідеалів лібералізму та соціалізму, а найвищим ідеалом – "безначальство" – добровільна асоціація гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. Шлях до цього ідеалу – федералізм із властивою йому децентралізацією та самоуправою громад та областей. Такий підхід прояснює причини негативного ставлення М.Драгоманова до централістського республіканства "якобинського" типу та його симпатії до Швейцарської конфедерації.

Трансформаційні траєкторії суспільного поступу постійно перебувають у центрі історіософської концепції М.Драгоманова. Його змістом є збагачення духовної культури і зміцнення соціальної справедливості, критерієм – утвердження ідеї невід'ємних прав людини, а рушієм – не окремі народи, а все людство. Соціальний устрій суспільства гармонійно повинні розвивати особистості, об'єднані в асоціації на добровільних засадах, твердив М.Драгоманов. Лише вільний індивід, з його нічим не обмеженою волею, є фундаментом соціального та міжнародного порядку. Обґрунтування ідеї поступу М.Драгоманов вважав одним із найважливіших досягнень європейської науки та усіляко намагався інтегрувати справу українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту, зорієнтувати "український проект" на взірці європейської науки і культури.

²² Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). У 2 ч. Ч.1. С. 382–387.

²³ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. С. 327–429.

Ідея "поступу людини і громади, поступу політичного і соціального"²⁴ не випадково опинилася у фокусі історіософських побудов М.Драгоманова. Як зазначає А.Круглашов, логіка політичної боротьби, що відігравала найважливішу роль у діяльності мислителя, великою мірою зумовила напрямки його теоретичних пошуків та усвідомлювалась ним у категоричній формі "шукати нові, зрозумілі та доступні для здійснення програмні орієнтири"²⁵. При цьому ідея поступу розглядалася і як певна методологія наукового пізнання, і як інструмент вироблення принципів стратегії й тактики визвольного руху. Своєрідне розуміння історизму, відчуття присутності минулого у часі та просторі допомагало М.Драгоманову балансувати на грані вітчизняних утопій ("надія на самих себе") і європейських настанов. Саме на цьому ґрунті українська суспільно-політична думка почала долати, хоч і неспішно, перешкоди на шляху сполучення програм європейського лібералізму, реформістської соціал-демократії та вітчизняної націонал-демократії. Втім, в умовах Російської імперії кінця XIX – початку XX століття перспективи такого синтезу були примарними. Етноконфліктність, закладена у сам фундамент імперії, будучи помноженою на крайню поляризацію суспільних настроїв, зводила нанівець спроби розв'язання в еволюційному руслі назрілих проблем та робила невідворотним соціальний вибух.

²⁴ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. С. 558.

²⁵ Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. С. 118–119, 158–161.

2. Програми децентралізаційних реформ

Як демократа, прекрасно обізнаного із практикою співжиття націй у цивілізованих суспільствах держав Європи, М.Драгоманова глибоко обурювала російська "механічна теорія державного і національного централізму, згідно з якою потрібно всюди знищувати сепаратизм, все порівнювати, все русити", переважно силами чиновництва і адміністрації, при повному недовір'ї до місцевих сил і населення. Доводячи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які "не бажають бути об'єктом для експериментів "перерусіння, дорусіння і обрусіння", М.Драгоманов вважав, що від такого визнання виграє і сама Росія, яка нерозумною політикою централізації приречена себе на сізифову працю, перетворилася на "якийсь безкінечний лабіринт або швидше заморожений ліс, сповнений ознаками інтриги, крамоли, сепаратизму". І моральні, і економічні інтереси центру Росії, зазначав М.Драгоманов, якнайтісніше пов'язані з долею її окраїн, а частково і з долею закордонних придунайських і прикарпатських земель. Якщо питання про децентралізацію і самоуправління общин і областей стає насущним питанням для невеликих, порівняно з Росією, європейських держав, то тим паче воно є насущним для Росії. "Побільше простору і світла всередині країни, як і на краях", необхідність особливої уваги до справ Західного краю – такою є спрямованість статті М.Драгоманова "Восточная политика Германии и обрусение", вміщеної на сторінках "Вестника Европы" у 1872 році¹.

Досить критично ставився М.Драгоманов і до тієї системи співжиття націй і регіонів, яка склалася в Австро-Угорщині. "Австрійські дуалізми, федералізми з їх складною системою обласних намісництв, міністерств, делегацій, з безліччю центрів, які можуть висмоктувати життя з областей ще ліпше самого Відня, з поділом на коронні області, з яких у кожній панівні партії можуть експлуатувати країну і населення, народності душити одна іншу, – австрійські ідеали влаштування областей і народів зовсім не застосовні до Росії ні нині, ні в майбутньому", – вважав він. Але саме для того, щоб виключити в Росії прагнення,

¹ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Политические сочинения. Т. 1. Центр и окраины. Москва, 1908. С. 200–216.

схожі на австрійський федералізм, і потрібно уникати зайвої централізації і запопадливості у стиранні всіх місцевих особливостей населення великої держави².

На думку М.Драгоманова, централізація є головним ворогом справжньої політичної свободи. Серйозно про політичну свободу можна говорити лише в таких країнах як федеративна Швейцарія, Англія з її системою станових і корпоративних привілеїв, муніципальна Бельгія, колишня федеративна республіка Голландія та скандинавські держави, тобто країни, де система державної централізації ніколи не мала великої сили³. Тому варто "намагатись підірвати принципи влади і централізації, і в практиці, і в теорії та ґрунтувати всі свої плани й дії на децентралізації та федералізації"⁴. Лише за таких умов можливо вирішення соціальних протиріч та наближення до соціальної справедливості в суспільно-державному житті.

Взірцем федеративного ладу М.Драгоманов вважав Швейцарію, державні порядки якої "одрізняються од порядків у більшості держав нашої частини світу" та навіть популяризував швейцарську модель у брошурах для простого народу. Найбільш приваблювало М.Драгоманова те, що у Швейцарії "нема ні царя, ні короля, ні інших дідичних володарів, а є тільки начальники, котрих народ вибирає собі чи просто, чи через своїх виборців на два три роки. Така держава зветься римським словом республіка, цебто річ або справа суспільна, публічна. До того ж у Швейцарії не тільки головний уряд на всю державу вибірний, а й крайові уряди також вибирає народ у кожній країні, а не насилаються вони згори, од спільного державного уряду". Саме тому, на думку М.Драгоманова, Швейцарія є спілкою або федерацією країн, федеральною республікою. У листуванні з І.Франком він чітко визначив пріоритети, які варто запозичити зі швейцарського досвіду: адміністративний устрій, доступність освіти та суду⁵. "Не вірю в ніякі інші держави, окрім Швейцарії та Англії", зазначив вчений у листі до М.Павлика⁶.

У праці "Швейцарська спілка" М.Драгоманов детально розглядає "державні порядки", які сформувалися у швейцарській спілці. Внаслідок того, зазначає вчений, що швейцарські закони гарантують кожній людині особисті права та можливості брати участь у вирішенні державних справ, ці справи "рішаються не спілковим урядом, а кантональним. Кантональні уряди порядкують поліцією,

² Там само. С. 206.

³ Драгоманов М.П. Великорусский интернационализм и польско-украинский вопрос. Казань, 1906. С. 63–64.

⁴ Драгоманов М. "Народная воля" о централизации революционной борьбы в России // Политические сочинения. Т. 2. Москва, 1908. С. 401–402.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. Т. 1. С. 303.

⁶ Драгоманов М. Лист до М.Павлика // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т.3. Чернівці, 1910. С. 382.

звичайним судом, школою. Федеральний уряд порядкує тими справами, що спільні всім кантонам, як військо, мита, залізниці, пошти". Федеральний уряд складається з трьох рад: народної ради, ради держав і федеральної ради. "Перші дві разом складають збір федеральний, котрий робить у своїй спілці те, що велика рада в кожному кантоні, а рада федеральна урядує в спілці, як рада державна в кантонах". Така система упорядкування Швейцарії, зазначає М.Драгоманов, створена саме для того, щоб дати можливість народу змінювати вже ухвалені рішення на кантональному чи федеральному рівнях⁷. "Бачучи, що в Європі йде, навіть під політичною централізацією і при зростанні міжнародної економічної солідарності, рух до адміністративної автономії громад і провінцій, ми можемо сподіватись, що всі держави колись наблизяться до швейцарського типу, причому зростання освіти та ініціативи чорноробських класів буде впроваджувати у державі цього типу все більше і більше соціальної справедливості"⁸.

Позитивно ставився М.Драгоманов до закріплення у Конституції Швейцарії 1848 року засадничих принципів суспільного розвитку, в першу чергу особистих прав: рівності перед законом, свободи від арешту без вироку суду, свободи совісті, слова, зборів, друку, товариств. Також він наголошував на важливості децентралізації державного устрою, загального виборчого права, наявності в деяких кантонах прямої демократії (ухвалення кадрових та законодавчих рішень на рівні кантону шляхом зборів народу всієї громади), двопалатного федерального парламенту, використання референдуму і народної ініціативи. Майже все це було інтегровано до запропонованого ним конституційного проєкту. Акцентує увагу М.Драгоманов на відсутності постійного війська, яке компенсується створенням народного ополчення ("оружного народу") та стабільній увазі швейцарського уряду до розвитку освіти. Викликає у нього захват закріплення прогресивних (на той час) соціально-економічних норм в законодавстві і заклики до інших європейських урядів щодо регулювання цієї сфери суспільних відносин міжнародними правовими актами. Особливо це стосувалося введення обов'язкової середньої освіти, догляду за роботою дітей на фабриках і обмеження такої роботи, закликів до урядів інших держав обмежити робочий час не тільки для дітей і жінок, але й для чоловіків⁹.

М.Драгоманов чітко визначив три фактори, які обумовлювали запровадження у Російській імперії швейцарської форми державності: економічний, політико-правовий та національно-культурний. Економічний фактор уведення широкого самоврядування полягав у можливості громад впливати на господарські

⁷ Драгоманов М. Швейцарська спілка. Київ, 1907. С. 1–16.

⁸ Драгоманов М.П. Царство божие внутри нас А.Толстого. Київ, 1907. С. 14–15.

⁹ Белов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2022. Вип. 74. Ч.1. С. 59–68.

питання і вирішувати проблему соціального забезпечення. Це б сприяло прийняттю прогресивних соціально-економічних перетворень, оскільки тиснути на владу на місцях було б легше, ніж на центральний уряд. Політико-правовий фактор полягав у тому, що державний устрій заснований на принципі субсидіарності забезпечував розвиток громадянського суспільства, формував навички самоорганізації населення, властивого українцям ще з часів церковних братств та козацтва. Національно-культурний фактор обумовлювався прикладом Швейцарії як чи не єдиною країною тогочасної Європи з найвищим рівнем мовної свободи, де вільно уживалися носії відразу чотирьох мов¹⁰.

Федералізм приваблював М.Драгоманова саме тому, що його можливості як форми державного устрою були перевірені і підтверджені міжнародною політичною практикою, до якої він був схильний звертатися у дослідженні закономірностей політичного життя різних народів і держав. Автономія політична і національна можлива і без "державної відрубності", але український "громадський чоловік", з того часу, як він стане власне українським, не може не стати чоловіком "дуже широких" думок федеральних, навіть інтернаціональних. Українська ідея федералізму – не лише та "найрозумніша з усього, що вигадало українцтво", але в існуючих умовах – і найбільш доцільна для втілення¹¹.

Майбутня держава уявлялася М.Драгоманову у вигляді федерації вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних територій та господарської діяльності. Федералізм для нього це і засіб партійно-політичної організації, й етнополітичний принцип вирішення міжнародних суперечностей, і сукупність методів місцевого самоуправління, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель міжнародних відносин взагалі. Вчений постійно робив наголос на тому, що організація місцевого самоврядування на українських землях невіддільна від ідеї організації державного життя на засадах федералізації. "Українським громадам корисніше тепер же починати добиватись якнайбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше чи менше централізовані особні державні порядки". Найважливішою проблемою, яка потребувала негайного теоретичного та практичного вирішення, М.Драгоманов вбачав подолання державної централізації й "чиновницької сваволі" у Російській імперії. "Усяке вменшення чиновницької сваволі у Росії мусить полегшити людям кожної породи, країни, громади спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе й підкопа ту державну централізацію, котра не дає жити нашій Україні"¹².

Багато уваги приділяв він доведенню важливості впорядкування культурно-національних відносин, які є найбільш чутливими для більшості людей. Українцям, зазначав М.Драгоманов, доцільно гуртуватися з представниками націо-

¹⁰ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. С. 498.

¹¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. С. 540.

¹² Драгоманов М.П. Передне слово до "Громади 1878 р." // Вибране. С. 300, 321.

нальних меншин Росії та Австрії, адже коли "українське громадянство вкорениться на своїй землі й зчепиться з сусідніми демократичними і федеральними гуртами, то воно потроху втягнеться у широку спілку демократій людей менших і недержавних порід, таких як наприклад західні слов'яни, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фламандці, ірландці"¹³. Налагодження та підтримання культурно-національного діалогу з представниками інших народів розглядалося М.Драгомановим як засіб інтеграції українства до європейського культурного простору. В такому контексті федералізм трактувався ним як фактор визнання автономних прав політичних, соціальних та національних груп та вирішення питання політичної свободи.

Основоположною тезою у концепції федералізму М.Драгоманова була ідея національної та адміністративної децентралізації з акцентуванням провідної ролі земств у цьому процесі. Через автономію земств, на його думку, могла б проявитися і автономія національна. "Ми маємо резон дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти роблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії"¹⁴. Саме у запровадженні системи земств в Російській імперії, вчений бачив появу простору для справжнього місцевого самоврядування та вибудовував перспективи реформування держави на федеративних основах.

Револьюційні шляхи досягнення суспільних ідеалів М.Драгоманов не поділяв, зазначаючи, що будь-яка революція має головним чином політичний характер, вона хоча і змінює політичні форми панування, але не має сили витворити новий лад суспільного життя. Національний фактор у його баченні – це контур, спосіб висловлення, комунікації та артикуляції проблем, тому закладати його в основу державного будівництва немає потреби. Пріоритет має бути за "обласними автономіями", адже "огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії"¹⁵. Тому головний акцент М.Драгоманов робить на боротьбу за демократію і федералізацію Російської та Австро-Угорської імперій у такий спосіб, щоб українство могло в них "вільно розвиватися".

Реалізацією реформування Російської держави на федералістських засадах стала конституційна програма для українського товариства "Вольный Союз – Вільна Спілка" (1884), яка являла собою нарис конституційного оновлення

¹³ Там само. С. 322.

¹⁴ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. С. 546.

¹⁵ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.1. С. 472.

імперії на засадах демократизму, федералізму та політичного лібералізму. В історіографії цей проект вважається першим модерним конституційним проектом у межах Російської імперії¹⁶. Змістовне наповнення проекту відповідало основам федеративного устрою США та Швейцарії. Головним завданням "Вільної Спілки", у баченні М.Драгоманова, була робота для перетворення Російської держави "на засадах політичної свободи". Серед головних детермінантів виокремлювалися: права людини і громадянина та місцеве самоврядування і політична свобода – як засіб для повернення української нації у сім'ю "націй культурних". Самоврядування планувалося здійснювати на двох рівнях: першому – місцевому – общинному (сільському й міському), волосному, повітовому, обласному та другому – державному. Самоврядування мало бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні були відповідати всі службові особи, крім суддів, бо їх становище визначалося окремо. У селах громадськими справами мав завідувати схід та вибрана ним управа на чолі із старшиною. У містах (містечках), волостях, повітах та областях для завідування громадськими справами запроваджувалися думи, обрані на підставі відповідних законів, а також управи, обрані зазначеними думами.

До функцій громад, волосних і повітових установ належало завідування у своїх округах справами місцевого громадського господарства (господарське майно, ринки, ярмарки), благоустроєм (шляхи сполучення, громадські будівлі, пошти), сферою соціального захисту, охороною здоров'я, екології, а також початковою та середньою освітою (за наявності відповідних засобів). До повноважень обласних дум і визначених ними управ та інших органів мало належати: завідування справами місцевого громадського господарства, благоустроєм і соціальним захистом, нагляд за всією економічною діяльністю. До їх компетенції належало здійснення заходів спрямованих на збереження природних багатств області з акцентом на правильному їх використанні, а також на забезпечення і примноження загального багатства населення області; інспекцію за публічним навчанням в області і завідування школами середніми, які утримуються за обласний кошт, а також школами вищими і науковими закладами (академіями).

Принципово важливим для М.Драгоманова стало розмежування функцій загальнодержавних установ і органів місцевого самоврядування. Для того, щоб місцеве самоврядування було справжнім, у проекті передбачено певні запобіжники у повноваженнях представників держави (міністрів і намісників): їм дозволено призупиняти лише такі постанови і дії органів місцевого самоврядування, "які суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки і щоб суперечність, яка таким чином виникла, вирішувалася Сенатом (вищим судом) із відповідальністю державного урядовця за наслідки проведеної ним

¹⁶ Андрусак Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект // Драгоманівський збірник "Вільна спілка" та сучасний український конституціоналізм. Львів, 1996. С. 73–78.

зупинки". Органам місцевого самоврядування відводилася визначальна роль у випадку зазіхання на основи державного ладу з боку будь-яких політичних сил. За таких умов обласні думи мали виступати у ролі реальних запобіжників розповсюдження заколоту. "У разі незаконного захоплення державної влади з будь-якої сторони, повинні збиратися за власною ініціативою обласні думи, які і ухвалюють заходи щодо відновлення законного порядку. У такому випадку війська, що розташовані в областях, повинні підпорядковуватися обласним думам"¹⁷.

Саме тому, що М.Драгоманов вважав федерацію "закономірним етапом" та засобом розплутовання складного клубка регіональних проблем, він і запропонував конкретний план політичної і адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць. Програма "Вольного Союзу – Вільної Спілки" передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На підросійській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала увійти разом з білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав М.Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзі жили їхні предки – руси. "Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії"¹⁸.

Терміни "федерація", "федералістичні зв'язки", "федералізм" М.Драгоманов використовував для позначення різноманітних форм сполучення між державами, а також між громадськими і територіальними об'єднаннями, що не мають державного характеру. У першому випуску збірника "Громада" він робив акцент на федеративних взаєминах між громадами як на засадничому чиннику формування ідеального устрою. Але з часом він відійшов від суто громадської трактовки федерації та утверджував її потенціал крізь призму обласництва, автономізму і децентралізації. Його ідеалом була федеративна демократична республіка, вибудована на принципі децентралізації з широким місцевим самоврядуванням – "основою для руху до соціальної справедливості". Характерно, що, з точки зору М.Драгоманова, власне компонент "федерації" не був обов'язковим для "федералізму". Принципи федералізму спрацьовували у нього на рівні земської, національної і, нарешті, національно-територіальної автономії.

Федералізм М.Драгоманова підпорядкований основному світоглядному принципу вченого – прагненню до визволення, вільного розвитку людини, будь-

¹⁷ Бортнікова А.В. Концептуальні засади місцевого самоврядування у творчій спадщині Михайла Драгоманова // С.Р.А.С.Е. 2017. № 6; "Вільна Спілка" – "Вольный Союз". Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М.Драгоманова // URL: <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html/>

¹⁸ Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т. 1. С. 213–214.

якої, навіть найменшої людської спільноти й нації як такої. У передньому слові до "Громади" він наголошує: "І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі і малі, складались із вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі у вільні товариства, – це й єсть та ціль. Ціль та зветься безначальство. Своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств". Конкретизуючи своє бачення політичної свободи, М.Драгоманов зазначає, що "справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств"¹⁹. І.Лисяк-Рудницький вважає, що федералістична ідея М.Драгоманова стала підґрунтям всієї програми майбутнього розвитку України та Східної Європи, адже засадничим чинником було переконання М.Драгоманова у тому, що "волю українській нації забезпечить або федералізація існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини, або, що менш вірогідно, утворення самостійної української республіки, організованої як федерація автономних громад та областей"²⁰.

Не лише мета М.Драгоманова, а й засоби її реалізації були децентралізаційними та федеративними: він акцентував увагу на необхідності регіональних революційних організацій, що координуватимуть свою діяльність на добровільних засадах та ефективності діяльності установчих зборів в областях на противагу Земському Собору. І.Лисяк-Рудницький зазначає, що драгоманівська федералізація ґрунтувалася на врахуванні етнічних, економічних та географічних чинників і не була "звичною адміністративною децентралізацією, а скоріше розподілом суверенітету між федеральною спілкою й областями". Згідно з означеною концепцією, області мали б право укладати між собою угоди, і, в разі узурпації влади на федеральному рівні, вся влада на місцях автоматично перейшла б до рук обласних урядів. І.Лисяк-Рудницький переконаний, що "події 1918 року на території колишньої Російської імперії відбувалися майже так, як уявляв собі М.Драгоманов. Після більшовицького перевороту всю владу перебрали до своїх рук різні регіональні уряди, які вважали себе автономними, але в складі демократичної Росії"²¹.

М.Драгоманов одним з перших в Росії поставив проблему співвідношення інтересів центру і регіонів на науковий ґрунт. Почавши у 1908 р. видання "Политических сочинений", упорядники першого тому М.Гревс та Б.Кістяківський дали йому підзаголовок "Центр і окраїни". Дійсно, всі статті цього тому підпорядковані ідеї згубності жорсткого централізму, яка перекреслює саме

¹⁹ Драгоманов М.П. Переднє слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. С. 276–295.

²⁰ Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Історичні есе. В 2 т. Т. 1. С. 379.

²¹ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. В 2 т. Т.1. С. 338.

поняття політичної свободи. М.Драгоманову були неприйнятні прагнення "чистих українських сепаратистів, котрі абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якийсь аллах заведе їм Україну самостійну". У листі до одного з редакторів галицької "Правди" В.Навроцького він писав, що "нам політика і опозиція не дуже-то й до лиця, бо нам треба елементарні речі поробити (словар, пісні etc.)". Україні ще належить пізнати саму себе, доводив він²².

Децентралізація у візії М.Драгоманова – необхідна й історично неминуха, адже централізація послаблює суспільні сили, зменшує ініціативу, ізолює сусідні громади, примушуючи їх керуватися вказівками з далекого центру. Централізація не відповідає потребам народного життя, не враховує особливості соціально-економічного і культурного розвитку її територій, особливо якщо останні мають населення, відмінне з своїм національним складом від "державної нації". Централізації властиве прагнення підводити всю різноманітність під один шаблон, викликати розлад між силами, що без цього діяли б в одному напрямі²³. Відповідно, сутність питання про централізацію і бюрократизм, децентралізацію і самоврядування, не в тому, де перебуває центр, які й скільки районів йому підпорядковано, а в тому, наскільки широкі права місцевого самоврядування та яка його самостійність по відношенню до центрального адміністративного апарату.

М.Драгоманов був чітко переконаний у тому, що децентралізація – це обов'язковий етап у розвитку політичного суспільства, позначений змаганням принципів автономізму і централізму, що обумовлює перехід до "ери федералізму". В Росії, на його думку, період бюрократичної централізації та імперської політики придушення поневолених національностей, нівеляції особливостей життя "околиць" повинен змінитися саме "ерою федералізму", яка дозволить виконати ті історичні завдання, які вже реалізовані у Західній Європі. Цей "період мусить скінчитись і перейти в другий – період державного уряду громадського й народного"²⁴.

Децентралізація, на думку М.Драгоманова, припускає делегування на місця компетенції центральних органів, крім тих питань, що мають вихід на зовнішньополітичну діяльність, або на проміжні органи між центром і найнижчою територіально-адміністративною одиницею, тобто на рівень області. В його концепції федерації роль центру номінальна. Самоврядні обласні об'єднання становлять одну федеративну державу, а не центр, що стоїть над ними. Існування держави можливе лише за умови, якщо вона виражає загальну інтегровану волю

²² Драгоманов М.П. Вибрані листи // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. С.461–462.

²³ Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России // Политические сочинения. Т.2. С. 403

²⁴ Драгоманов М.П. Соняшний промінь: повість Василя Чайченка // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т. 2. С. 389–390.

всіх суб'єктів союзу, тобто волю, що визначається потребами всього громадянського суспільства, в основі якого – права громади.

Без політичної децентралізації, твердив М.Драгоманов, неможливі ні автономія, ні самоврядування, бо в централізованих державах "не може бути ні правильної розверстки питань на місцеві і загальні, ні належної політичної школи в голосуванні по справах місцевих"²⁵. Поняття децентралізації трактувалося ним ширше, ніж поняття самоуправління, оскільки децентралізація припускає не тільки встановлення місцевої автономії, а й посилення влади місцевих органів і певною мірою незалежності їхніх адміністративних дій. Політичну децентралізацію М.Драгоманов пов'язував із "правом місць" вирішувати самостійно питання законодавства, суду, управління, культури. В такому концептуальному вимірі проблема децентралізації почала осмислюватися значно пізніше, лише на початку ХХ століття.

Цікавила вченого і генеза ідеї децентралізації, багато уваги він приділяв становленню і розвитку "вільних порядків" та практик самоуправління як характерних елементів федералістичних відносин. Простежуючи розвиток "вільних порядків" у середньовічній Європі, М.Драгоманов стверджував, що "державна вільність – рослина дуже ніжна", її прагнення зароджуються за певних історичних обставин на ґрунті "потреби загальнолюдської". Проте досягається лише при "особливо сприятних обставинах". Вона не встигла вирости на Сході, не втрималась ні у "класичному світі", ні у більшій частині середньовічної італійської республіки, ні у більшій частині нових європейських держав, а розвивалась лише у Англії, Швейцарії і Нідерландах²⁶. Досліджуючи генезу ідеї державної централізації М.Драгоманов робить висновок про те, що національні автономістичні потяги виникали саме на ґрунті національного централізму.

Демократична децентралізація, яку він обстоював, передбачала встановлення місцевої автономії та самоврядування. Розрізняючи демократичну децентралізацію на засадах самоврядування та деконцентрації влади (систему намісництва), М.Драгоманов наголошував на тому що вона є підґрунтям для федералізації, в котрій місцеві власті в особі "громад" беруть участь в утворенні суверенітету союзної держави. Особливого значення він надавав самоврядуванню громад ("вольності в громадському устрої"), в якому вбачав форму, що сприяє економічному і культурному поступу²⁷. Без децентралізації "поступ людських зносин" є неможливим, саме вона надає імпульсу для культурного, освітнього та літературного розвою, розширює громадську й особисту свободу²⁸.

²⁵ Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. 1878. № 2. С. 579.

²⁶ Драгоманов М.П. Старі хартії вільності. Історичні нариси. Київ, 1907. С. 45–46.

²⁷ Драгоманов М. Конституція и народ // Политические сочинения. Т.2. С. 653–657

²⁸ Шевченко А., Ясь О. Поступ як світоглядна максима: Європейська подорож 1870–1873 рр. в інтелектуальній біографії М.Драгоманова // Український історичний журнал. 2025. № 4. С. 141–164.

М.Драгоманов був першим, у політичній думці Росії та України, хто поставив питання про місцеве самоврядування, вкладаючи в нього декларацію самостійності "місць" щодо "центру". Розмежовуючи повноваження між центральною владою і місцевим самоврядуванням, М.Драгоманов зазначав, що самоврядування на місцях може бути дієвим лише тоді, коли центральна влада блокуватиме тільки такі постанови і дії місцевих органів, які "не упорядковані з основними законами і загальними інтересами державного союзу". Розв'язання таких суперечок має бути справою вищого суду з "відповідальністю державного чиновника за наслідки". Повітові і обласні думи наділялися правом ставити питання про неузгодженість постанов центральної влади – Державної і Союзної дум – з основними законами держави і виносити їх на рішення вищого суду, на загальні збори його департаментів.

Варто розуміти, що федералізм у трактуванні М.Драгоманова виступає не стільки формою територіального устрою, скільки стратегією налагодження взаємозв'язку суб'єктів політичної дії (індивідів, їх об'єднань, держави, міжнародних союзів), сутність якого полягає в їх рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, щоб не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства. Ця стратегія федералізму була заснована на індивідуалізмі, на визнанні автономної особистості, права якої так само невід'ємні, як і право окремої громади на вільний розвиток. Відповідно, федералізм був викликаний життєвою необхідністю справедливого вирішення національного питання та мав інтегральний характер, що передбачав рівність і суверенність народів, їх право на вільне самовизначення.

Федералізм у трактуванні М.Драгоманова, наголошує Г.Корольов, не був "завмерлою догмою" чи ідеєю "на віки". Мета федералістичної концепції вченого – досягнення громадянського суспільства, свободи особистості, тобто він був не лише принципом рівноправного співіснування нації й не стосувався тільки внутрішньої розбудови територіального устрою. Ідеологічно федералізм М.Драгоманова пройшов розвиток від ліберальної до соціалістичної моделі. Змінювалась лише його форма, якій він віддавав перевагу у той чи інший період своєї діяльності²⁹.

Домінантою концепції "Великої вільної спілки східноєвропейських народів", яку розробляв та обстоював М.Драгоманов, була реалізація права суверенітету для "неісторичних" націй Східної Європи. Його ідеї федералізації Російської імперії та "Вільної спілки" підпорядковувалися створенню такої суспільної системи, де національні та етнічні групи наділялися широкою автономією та мали власні права, обумовлюючи співіснування народів у форматі соціокультурного різноманіття. В його теоретичних побудовах досить повно реалізувалося те,

²⁹ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). С. 73.

що сьогодні називають людиноцентризмом – пріоритет свободи особистості. Шляхи реалізації цього суспільного ідеалу він вбачав у широкому впровадженні самоврядних принципів і децентралізації на всіх рівнях суспільного життя. Серед програмних засад "Вільної Спілки" М.Драгоманов виокремлював права людини і громадянина – як необхідну умову особистої гідності та розвитку; самоврядування – як основу для руху до соціальної справедливості та політичну свободу – як засіб повернення української нації "до родини націй культурних"³⁰.

Акцентуючи увагу на головних цілях "Вільної Спілки" (права людини, самоуправління та політична свобода), М.Драгоманов фактично наполягав на перебудові Російської імперії, в основу якої закладалися ідеї громадянського рівноправ'я, принципи правової держави та надання регіонам суверенітету. Обстоюючи пріоритетність розвитку самоврядування як запоруки соціальної справедливості, М.Драгоманов наголошував на активізації ролі земської автономії. Саме через неї могла стати реальністю автономія національна, сутність якої полягала у можливості реалізації "своєї волі". Втім, федералізм М.Драгоманова не стільки національний, скільки політичний: "Я завше був і єсть прихильником автономії українців в формі автономії земської і громад, повітів і країн, в котрій як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна"³¹.

М.Драгоманов був переконаний, що виклав у проєкті "Вільної Спілки" саме той українофільський політичний ідеал, який надихав членів Товариства з'єднаних слов'ян і кирило-мефодіївців, і що саме така "синтетична" програма для українського руху є оптимальною. Український рух "міцний не тоді, коли він гониться за поверховим національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демоса"³². За А.Круглашовим, М.Драгоманов звертався до політично невірального, культурно домодерного, соціально недосформованого народу. За умов, коли тривало випробування "на розрив" частин України, зростала конкуренція панівних націй за контроль над свідомістю українців, "було б надмірним очікувати від Драгоманова розрахованої виключно, або навіть переважно на державницьку перспективу української політичної програми". Саме "автономістський" проєкт, на думку М.Драгоманова, найбільше відповідав політичним традиціям українського руху і забезпечував йому реалістичну ідеологічну перспективу. Він не заперечував

³⁰ Драгоманов М.П. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения. Женева, 1884. С. 19.

³¹ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т. 1. С. 471

³² Драгоманов М. Автобіографія. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття. Нью-Йорк, 1989. С. 131.

принципово бажаності української самостійної державності. Але у ставленні до неї як до мети виходив із оцінок реальних можливостей³³.

Г.Корольов виокремлює два виміри федеративної ідеї у дискурсі М.Драгоманова: внутрішній проти політизму і зовнішній проти опортунізму. Перший – це громадівський федералізм, який був альтернативою імперії і моделлю її трансформації. Тобто федеративний лад уявлявся спілкою вільних громад, що було переосмисленням ідеї національної автономії. "Не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського", він вважав варіант цієї автономії "на ґрунті земської (*self-government*)" найбільш вдалим для українського народу³⁴. Другий вимір – більш категоричний – анархічний федералізм, який був антитезою державі і фактично базувався на аполегетиці права на національне самовизнання. Наголошуючи на значенні етнографічного детермінізму, згідно якого "історія кожного народу обумовлюється географією країни, яку він займає"³⁵, М.Драгоманов вважав його інструментом аналітики та практичний політичний доказ, а право на національне самовизначення як його втілення, що становило теоретичний засновок федерації як анархістської державно-політичної моделі³⁶.

Федералістські концепції М.Драгоманова були високо оцінені М.Вебером. Ідею обласного самоврядування він вважав реалістичною і продуктивною, такою, що відповідала економічним та етнографічним умовам Росії. Викладена у праці М.Драгоманова "Історична Польща та великоросійська демократія" федералістична програма зацікавила М.Вебера своєю орієнтацією на компромісне врегулювання потенційно вибухової проблеми. Силу драгоманівської програми М.Вебер бачив у комбінації ідеалів економічних з національними у пошуках найдемократичніших засобів вирішення національного питання в мультиетнічній Європі.

М.Драгоманов був однаково далекий і від ортодоксального марксизму, і від російського народництва, але в тій політичній моделі, яку він конструював, спостерігалися елементи і того й іншого. Особливо виразний вплив справила на нього філософія П.-Ж.Прудона і М.Бакуніна. Соціаліст немарксистського напрямку, близький до західного еволюційного соціалізму, М.Драгоманов неодноразово наголошував на твердих гарантіях особистих громадянських прав та самоврядування для регіонів. Репрезентація федералізму у його баченні відбувалася у двох паралельних площинах. Перша – федералізація Російської імперії, з якої Україна не мала шансів виокремитися як незалежна держава. Друга – федеративний устрій самих українських земель, які були позбавлені політичної

³³ Круглашов А.М. Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. С. 421–441.

³⁴ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.1. С. 471–472.

³⁵ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева, 1881. С. 14.

³⁶ Корольов Г. Слов'янська федерація і "Вільна спілка", або українські дебати про федералізм у "довгому XIX ст." // Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2(4). С. 86–99.

єдності, мали етнічні та національні відмінності. Очевидно, що М.Драгоманов чітко розрізняє "федералізм земель" та "федералізм народів".

Що ж до національної незалежності, то її М.Драгоманов не вважав апофеозом і кінцевою метою визвольних рухів. Незалежність створює лише умови для поступу, а запоруку останнього мислитель бачив у розвитку політичних свобод і раціональній державно-політичній організації суспільства. Зрештою і на ґрунті політичної й національної автономії, доводив він, можна забезпечити самоврядування України з виходом її на європейську арену. Водночас "треба шукати європейської правди, котра була б спільною всім національностям"³⁷. Ю.Левенець наголошує на тому, що М.Драгоманов, ідеї якого являють собою суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям, вважав політику сепаратизму нереалістичною. Належність до прихильників філософського анархізму не дозволяла йому розглядати національну державність як мету українського народу. Він переконував своїх співвітчизників зосередитись на завданнях демократизації й федералізації існуючих держав – Росії й Австро-Угорщини, що, на його думку, мало б забезпечити достатні рамки для вільного розвитку української нації. Він вимагав співпраці з усіма народами Східної Європи, включно з Росією. Але, що дуже важливо, М.Драгоманов наполягав на організаційній незалежності українського руху³⁸.

Чи мав рацію І.Лисяк-Рудницький, коли твердив про "антисамостійництво" М.Драгоманова? Заперечити цю тезу можна висловлюваннями М.Павлика, який зазначав, що М.Драгоманов ніколи не був противний самостійній українській державі", свою прихильність до "насильного заведення" самостійної української держави він виявив прилюдно ще у середині сімдесятих, коли у журналі "Друг" заявив, що й слова не скаже про тих, хто "не язиком і не в чотирьох стінах, а ділом" почне йти до самостійності. Також, на думку М.Павлика, підтвердженням прихильності М.Драгоманова до української незалежності була праця "Пропаший час. Українці під Московським царатом", написана у "революційно-сепаратистичнім настрою". Розпочавши аналіз українського життя від 1654 р., М.Драгоманов мав довести розвідку до останніх часів, а у її кінці повинен був дати загальний висновок і вказати Україні вихід з її "пропащості" під Росією. "Логічний вихід міг бути тут лише один – відрив України від Росії", наголошував М.Павлик³⁹.

³⁷ Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Вибране. С. 47.

³⁸ Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). С. 35, 43.

³⁹ Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876). Львів, 1909.

Великою мірою драгоманівський федералізм – це уявлення про майбутнє суспільство соціальної рівності, вільну федерацію вільних громад, основні детермінанти своєрідного "громадівського соціалізму". "Переднє слово до "Громади" подає характерну для утопічного соціалізму картину вільної спілки вільних людей, що працюють на спільній землі. Громади у цьому суспільстві соціальної рівності об'єднуються у спілку громад, останні – в спілку спілок. Однак уявлення про конкретні шляхи переходу до федерації громад у М.Драгоманова подекуди розмиті: "Для нас українців, стати одвертими федералістами, розпрощатися з всеросійською казенщиною і центрами, значить вернутись просто до своїх мужицьких хат і громад, стати вільними, й народовцями, й славянами, й космополітами, – й підняти війну за мужицькі хати й громади проти царства, попівства, панства, купецтва". Розуміючи, що "в кожного народу відбуваються коливання в устремлінні до прогресу", М.Драгоманов все ж залишався непохитним у своїх переконаннях, що федеративно-демократичний рух є "синтез миру і прогресу", не експеримент, а висновок історії"⁴⁰.

⁴⁰ Драгоманов М.П. Германство на Востоке и московщина на Западе // Политические сочинения. Т.2. С. 511

3. Конструювання ментальних меж соборної держави

Непохитність та непоступливість – ці дві якості були притаманні М.Драгоманову протягом усього життя. Його колосальна працездатність та енциклопедичні знання поєднувалися із гострим і різким "словом" та невизнанням своїх помилок, навіть перед самим собою. Втім, незважаючи на карколомні повороти долі, свій хрест по життю М.Драгоманов ніс мужньо. Чомусь доля посиляла йому опонентів, які спотворювали його думки та навішували ярлики. "Мені через все моє життя доводилося полемізувати з багатьма різними партіями одночасно. Не минає і тижня, аби я не стрівався з направленою проти мене статтею, пущеної з національного табору: московського, польського, німецького, – як консервативного, так і революційного; попадає мені й од українофілів. Та ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті, я кілька днів відчуваю себе хворим", зазначав вчений у автобіографії.

Загальна філософія М.Драгоманова ґрунтується на ліберальній ідеї, згідно з якою вища цінність визначається за особистістю. Ідеал "безначальства", суть якого у об'єднанні добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму, вбачався можливим лише через федералізм і самоуправління "громад" як самостійних соціальних одиниць та регіонів. До асоціацій М.Драгоманов відносив і нації – необхідні елементи суспільної організації людства. "Національне, національність є сукупністю спільних людських ознак. І не брати до уваги національного, у прагненні людства об'єднатися, не можна – бо людство і є лиш сукупність націй". Національний характер у баченні М.Драгоманова є результатом історичного розвитку спільноти і тому засадничо мінливий. Втім, попри всю суттєвість нації, національними пріоритетами залишаються "громади", які він ставить понад національні елементи асоціацій, вважаючи національність ґрунтом, формою і засобом соціального добробуту.

Констатація пріоритетності "громад" не тільки надала соціалізму М.Драгоманова своєрідного ("громадівського") характеру, а й позначилася на прихильності до засад федералізму. На його думку, федеративна спілка вільних самоврядних "громад" має явні переваги порівняно з унітарною державою, оскільки створює передумови для вищого ступеня людської свободи. Він вважає, що всесвітня

історія – це "невпинний громадівський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеї лібералізму й демократії, – від свободи й автономії особистості до автономії та свободи нації"¹. Ідеалом його поступу є "громадівське" суспільство, яке засноване на підвалинах федералізму, де панують "безначальство", гармонія особистостей, громад, товариств.

Варто погодитися з А.Круглашовим, який зазначає що "методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, принаймні системного бачення світу та його розвитку спонукали М.Драгоманова критично ставитись до ідеологічних напрямних, взятих окремо, заохочували його до аналізу суспільних явищ з точки зору відповідності певних складових політичної філософії (ліберальної, демократичної, соціалістичної, консервативної тощо) реальним політичним процесам". Звідси фіксовані А.Круглашовим намагання деяких дослідників застосувати до М.Драгоманова "ідейний "цінник", часто густо замішаний на домінуючій у певний час політичній кон'юктурі. І хоч, на його переконання, М.Драгоманову "не вдалося примирити соціалістичні надії та національні інтереси", історія його ідейних шукань кінець кінцем увінчалася створенням світоглядної системи, здатної реагувати на виклики часу. І не вина М.Драгоманова, а його біда й особиста драма у тому, що проklamовані ним ідеали демократичного, динамічного, заснованого на засадах розуму й солідарності суспільства, "не вклалися" у той короткий час, який був особисто йому відведений історією. Зокрема, "ідеал нації – добровільної асоціації індивідів – виступав радше побажанням інтелектуала-демократа, ані ж був теоретичним образом реальності, яку сумлінний дослідник міг зафіксувати в дійсності"².

В оцінках А.Круглашова М.Драгоманов постає не лише як визначний ідеолог українського національного руху, але й як піонер нової стадії розвитку конституціоналізму, ідеї правової держави у всеросійському масштабі. Первинним у політичних ідеях М.Драгоманова був гуманізм, віра у духовне вдосконалення людини, у суспільний прогрес. Розроблюваний ним план творення української політичної нації мав своїм фундаментом розвиток самоврядування, принципи всебічного забезпечення прав людини. Як науковець він культивував повагу до наукової аргументації й найсучаснішої методології вивчення суспільних явищ, намагався відкрити нові шляхи збагачення науки достовірними фактами, їх системним дослідженням. "Драгоманову доводилось шукати відповідні "ключі", за допомогою яких він намагався "відкрити двері" новим явищам в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті". Саме завдяки цьому йому вдалося наблизитися до утворення цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність³.

¹ Круглашов А.М. Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. С. 354.

² Там само. С. 143–144, 459.

³ Там само. С. 2, 28.

Одним з таких "ключів", у баченні М.Драгоманова був фактор етнонаціональної та територіальної єдності українського народу, політичної незалежності та соборності України. Спираючись на автохтонність української нації вчений наголошував, що українська національна ідея повинна бути всеосяжною і включати в себе: державність, соборність, суверенітет, гармонійно поєднуючи політичні ідеології націоналізму і лібералізму. На думку М.Драгоманова створення соборної України можливе лише у випадку приєднання західних земель до Наддніпрянщини, формування національної свідомості та розбудови самостійної держави. Його внесок у з'ясування мовної та етнічної гомогенності українців усіх регіонів – "від східних повітів Царства Польського до передгір'їв Кавказу" обумовив створення теоретичного підґрунтя для соборницьких прагнень об'єднання українського народу в єдину державу.

У 1871 р. у листуванні з М.Бучинським вже чітко простежуються соборницькі погляди М.Драгоманова. Наголошуючи на провінційності та замкнутості українського культурного та політичного життя, він закидав українцям усіх регіонів невміння діяти відповідно до загальноукраїнських національних інтересів. Критикуючи наддніпрянців, які лише на словах підтверджують, що "Галичина та ж сама Україна, а наділі чують себе чужими тій Галичині", він підкреслював, що усвідомлення вищості всеукраїнських інтересів над регіональними повинно бути не лише раціональною формулою, але й міцним моральним переконанням українських діячів⁴.

"Передне слово до "Громади" М.Драгоманова являло собою, за оцінкою Ю.Левенця, "новий, вищий щабель суспільно політичної теорії" і стало "першою новітньою політичною програмою в повному значенні цього слова"⁵. Глибокий інтелектуальний потенціал і масштабність йому забезпечили розгляд української проблеми одночасно і в історичній ретроспективі, і в контексті всесвітнього суспільного розвитку. Інноваційними підходами позначена насамперед його спроба окреслення масштабності тієї історичної драми, яка спіткала Україну у зв'язку з розчленуванням її території. Ідея національної і навіть адміністративної децентралізації в державах, що волею історії пройшли кількасот років централізації, уявлялася йому новою. Але ще новішою у його баченні була ідея вартості і прав національностей, котрих історія обернула в плебейські, у тому числі й української. "Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання і права – працю культурною й політичною"⁶.

⁴ Драгоманов М.П. Твори Василя Чайченка: критичний огляд М.Драгоманова // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. С. 416–432.

⁵ Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). С. 41.

⁶ Драгоманов М.П. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. С. 302.

Простежуючи у названій праці процес розірвання української землі "між сусідніми царствами і начальствами", М.Драгоманов вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і "розбавляло" іншоетнічним елементом. "В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські! Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей". Але, зауважує М.Драгоманов, починаючи від "Історії русів", творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині.

Питання єдності української держави та соборності її частин завжди перебували у фокусі уваги вченого в процесі розробки проєктів громадського самоуправління та адміністративної автономії. М.Драгоманов стверджував, що єдність українського народу можлива лише у разі створення на території України такої держави, в якій будуть враховані інтереси різних етнічних груп. Майбутня вільна і соборна держава не уявлялася йому поза межами конституційного устрою, особистої свободи та місцевого самоврядування. Розбудова соборної держави можлива лише за умов реалізації таких практично-політичних чинників, як формування етнічної, міжетнічної та класової єдності, збереження цілісності земель, вираженої внутрішньої і зовнішньої політики, толерантного ставлення до всіх політичних сил, громадських рухів та об'єднань, єдиної соборної церкви. Вчений наполегливо відстоював духовну єдність та соборність українського народу, наголошував на необхідності повернення етнічних земель в "національно-географічні межі" України.

Якими уявлялися М.Драгоманову ці "національно-географічні межі"? Що вкладав він в поняття "Україна"? Відправним пріоритетом для нього була саме земля, на якій живе народ, котрий розмовляє українською мовою. Вчений наголошував, що поведінка людей обумовлюється багатьма чинниками, але більшу вагу має чинник географічний⁷. У праці "Історична Польща й великоруська демократія" М.Драгоманов констатує, що "історія кожного народу обумовлюється географією місцевості, яку він займає, або інакше, землею, на якій він живе. Щасливі ті народи, яким поталанило зайняти землі зручні й, сказати б, легкозрозумілі, тобто такі, чиї прикмети й стосунки легко збагнути навіть тоді, коли

⁷ Шаповал М. Михайло Драгоманов як ідеолог нової України (з нагоди 35-ліття смерті і 50-ліття програми українського соціалізму) // Драгоманов М. Вибрані твори. Т. 1. С. 34.

народ іще перебуває на невисокому щаблі розвитку. Та лихо тому народові, якому доведеться жити в місцевості, чиї географічні прикмети змушують його вступати в стосунки складні, такі, впоратися з якими можна лише за умови високого морального рівня: за умови тонкого розуміння, завзятості й послідовності". Такі неабиякі "важкі" місцевості дісталися майже всім слов'янам, зокрема й тим, які займають велику східну рівнину Європи з її продовженням на заході до нижньої Ельби, тобто полякам, білорусам, українцям і великоросам. Рівнинний характер місцевості манить її мешканців до поширення навсідч. Збиральними нитками є тут тільки ріки, але, оскільки вони переплетені у своїх притоках, їхні басейни легко переходять один в одного, – і рубежі народів, які тут мешкають, переплутуються між собою⁸. А крім того, коли говорити про українців, то їхня місцевість "важка" ще й тому, що лежить "на великій дорозі, через котру перлись в Європу степовики – вояки з Азії і через котру до них добирались великі царства, сусіди з нашою Україною"⁹. Л.Ушкалов слушно зауважує, що на питання чому історія українського народу – "це довга вервечка всіляких злигоднів і страждань, чому українську історію не можна читати "без брому", М.Драгоманов відповів би, що причин тут, звісно, багато, але на першому місці стоїть, поза сумнівом, чинник географічний¹⁰.

Здійснене М.Драгомановим ментальне картографування українських теренів та точне означування географічних меж української землі, на думку Ю.Охримовича, обумовило закорінення в "психіці української інтелігенції ясну свідомість та почуття єдності всього українського народу на всьому просторі етнографічної території. Драгоманов перший виступив у своїй "Громаді" з поняттям України як одноцільної території, заселеної українським народом, без огляду на офіційні назви поодиноких частин тієї території"¹¹. М.Драгоманов постійно наголошував, що українці, розділені державними кордонами Росії та Австро-Угорщини, різні за офіційними назвами й самоназвами, – це один-єдиний народ. "Люди по цих громадах, – писав він, – хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою й звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдалших кінцях її люде пам'ятали добре про других земляків своїх"¹².

На думку вченого, українське населення різних земель "етнографічно і філологічно" складали єдиний національний організм. Так, "руські люди", що проживали на території Галичини, Буковини і Закарпаття були "подібнісенькі

⁸ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. С. 9–11.

⁹ Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. 1878. № 1. С. 9.

¹⁰ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ, 2019.

¹¹ З праці Ю.Охримовича "Розвиток української національно-політичної думки" про М.Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. Львів, 2001. С. 477.

¹² Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. 1878. № 1. С. 5–6.

мовою і звичаями до тих, що живуть в полудні Росії і звуться од вчених людей малоросами"¹³. Різниця між регіонами була в першу чергу в правовому та економічному стані, що згладиться "як результат довготривалого життя, яке може статися"¹⁴.

Національно-територіальна автономія, у баченні М.Драгоманова, була можливою лише у рамках однієї держави, у її етнографічних межах. Український простір він позначав як територію, на якій українці становлять більшість населення. Йому належить спроба чіткого окреслення меж української території та репрезентація кордонів національно-культурного організму, який мав претендувати на самостійний політичний розвиток. М.Драгоманов був першим, хто інтегрував до української політичної програми питання про етнічні кордони України, запропонував критерії, за якими належало визначати українську територію. "Під Україною ми розуміємо всю територію від Тиси в Угорщині на заході до Дону на сході разом з Кубанською областю по той бік, від витoku Нарви на півночі до Чорного моря на півдні, одним словом край, де маса населення говорить українською мовою. На цих територіях більшість селян-землеробів і робітників належать до українського народу"¹⁵.

За його планами Україна мала сягнути від Закарпаття до земель донських козаків і від південної Курщини до Таманського півострова. Кордон на півдні має проходити від Кірлібаби на межі з Трансильванією через Чернівці до моря і через Крим до Кубані, на сході – від Новочеркаська до Слов'яносербська і Павловського у Воронезькій губернії, на півночі – вище Новгород-Сіверського до Прип'ятського гирла і далі до Пинська і Білостока. Називає він і загальну кількість українців – 14 239 129 осіб в Росії та 3 032 000 в Австро-Угорщині¹⁶. Визначення та опис етнічних кордонів України здійснений ним в руслі підходів ментального картографування, що сприяло доведенню історичності української нації. Українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі і у контексті світового суспільного розвитку. Саме ця всебічність і забезпечила "Передньому слову" 1878 р. роль першої української політичної програми, на що звертав увагу І.Лисяк-Рудницький¹⁷.

¹³ Драгоманов М.П. Галицько-руське письменство (Передне слово до "Повістей" Осипа Федьковича) // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.1. С. 313.

¹⁴ Драгоманов М.П. Русские в Галиции: литературные и политические заметки // Вестник Европы. 1873. Кн.1. С. 129.

¹⁵ Програма часопису "Громада", складена редакторами М.Драгомановим, М.Павликом та С.Подолінським з доданням списку видань "Громади" // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1994. С. 122.

¹⁶ Драгоманов М.П. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. С. 276–280.

¹⁷ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: "Передне слово" до "Громади" М.Драгоманова // Історичні есе. У 2 т. Т. 1. С. 372.

Під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві 1874 р. М.Драгоманов окреслив польські етнічні території – "правдиву Польщу" або "провінції, де люд польський", заперечуючи зазіхання поляків на етнічні українські землі¹⁸. Визначаючи етнічні кордони українців, він вважав Галичину такою ж українською землею, як і Київщину та відкидав зазіхання поляків на галицькі землі як "історично польські". Галичина – перш за все "Галицька Русь", твердив вчений¹⁹. Гострій критиці з боку М.Драгоманова піддавалися прагнення польських "патріотів" реставрувати Річ Посполиту в кордонах 1772 р., включаючи в неї Правобережну Україну та Східну Галичину.

М.Драгоманов був одним з перших українських мислителів, хто сформулював ідею цілісності східних і західних українських земель. Звертаючи увагу на те, що цей поділ був історично зумовлений, він вважав що його можна подолати спільними зусиллями. Його політична програма передбачала: 1) союз українців з усіма прогресивними силами Європи за збереження організаційної незалежності українського руху; 2) рішуче заперечення революційного екстремізму російських соціалістів; 3) засудження аполітичного культурництва "старих" українофілів і, водночас, української молоді, яка йшла в російський революційний рух; 4) урахування різниці в політичних завданнях українофільського руху щодо Наддніпрянщини та Західної України, зокрема, боротьби за демократичні свободи в підросійській Україні та використання австрійської конституційної системи в Галичині.

Предметом пильної уваги М.Драгоманова, особливо у 1890-і роки, було питання створення української фізичної і політичної карти. "Перш усього треба задовольнити пекучій потребі – дати карту, котра б усунула вопіюще незнання галичан з Україною і українців з Галичиною і взагалі з Австрійською Руссю"²⁰. Причому чітке окреслення етнографічних меж вчений вважав навіть більше важливим за проведення державних кордонів існуючих імперій. Так, у 1896 р. "Просвітою" було видано карту України Г.Величка, виправлену за вказівками М.Драгоманова²¹.

Уважне дослідження регіональної специфічності – лейтмотив багатьох праць М.Драгоманова, присвячених аналізу капіталістичних тенденцій у господарському житті обох її частин. Його цікавили зокрема, глибинні зрушення, які докорінно змінювали господарський і культурний уклад України, ті "квіточки криз" на Правобережжі, що зумовили нове явище – "робітницьке безробіття". Не

¹⁸ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. С. 233

¹⁹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. С. 61

²⁰ Драгоманов М.П. Лист до Макарушки О. 9/21.03.1894 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т.1. Львів, 1901. С. 93

²¹ Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині та діяльності М.Драгоманова та І.Франка. Дисертація. Дніпропетровськ, 2006. С. 71.

меншою мірою його турбувало аграрне перенаселення в Галичині та на Буковині. Вчений мріяв розгорнути на сторінках "Громади" широку дискусію про перспективи соціально-економічного процесу в Росії та Австро-Угорщині, але не дістав підтримки в інтелектуальному середовищі²². Велику увагу приділяв вчений "розбудженню" закарпатських і буковинських земель та втягненню їх у процес українського відродження. До реалізації цього завдання варто підходити по-іншому, не так як в галицьких і наддніпрянських землях. Це обумовлювалося об'єктивними історичними причинами, національним і соціальним тиском на угорське населення, внаслідок чого йому чужі козацько-українські традиції. Тут треба пропагувати загальнодемократичну ідею й "звернути" населення цих регіонів "на подібну ж дорогу, на їх власному ґрунті, – чого само собою виходило й національне народовство, котре б злилося з українством"²³.

Регіональний фактор закладався М.Драгомановим і в основу територіальної перебудови Російської імперії, яка мала складатися з рівноправних областей. В якості критеріїв структурування ним були обрані особливості краю: природні, які обумовлюють єдність господарських інтересів його мешканців, а також особливості національні, які об'єднують моральні інтереси²⁴. Пропонований федеративний устрій складався з кількох областей, які мали бути окремими адміністративними одиницями, та базувався на врахуванні економічних, етнічних та географічних чинників. На думку М.Драгоманова такий економіко-географічний підхід забезпечив би формування системи національного рівноправ'я у "Вільній спілці". Втім, М.Грушевський, зазначаючи, що "Вільна спілка" є "словом на часі" для поступового громадянства всіх народів Східної Європи, на географічний чинник особливої уваги не звернув. На його думку цей проект вибудовувався на "принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів"²⁵.

Географічний підхід прослідковується і у праці М.Драгоманова "Восточная политика Германии и обрусение", в якій він зазначає, що "за нас у цьому краї природа, земля й повітря, за нас народний характер, що його зберегла ця природа серед того розруху, схожого на який навряд чи знав будь-який інший народ у Європі, – розруху від половців, татарів, турків, поляків, угорців, від власних помилок і нерозвиненості, всупереч яким народ, не маючи, певно, і 25 спокійних років, раз по раз мігруючи від Карпат до Дону й назад, зберіг мову, звичаї та

²² *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. С. 105–107.

²³ *Драгоманов М.П.* Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. С. 175.

²⁴ *Драгоманов М.П.* Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения. С. 42–43.

²⁵ *Грушевський М.* Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства // *Борітеся – Поборете!* 1920. № 5. С. 7.

прагнення – від Мономаха до Хмельницького, від Хмельницького до Гонти, від Гонти до нашого часу"²⁶.

Постійний предмет роздумів М.Драгоманова – світова роль України в контексті її взаємозв'язків з тими регіонами, з якими поєднала її історична доля. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить у залежність від того, чи зможуть "письменні люди" "ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії у XVIII ст." і прив'язати до нього те, що виплела наука і громадська думка там, де історія не переривалася – у Європі. Що значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи обов'язково це означає заложити свою окрему державу? Безперечно, українці багато потерпають від бездержавності, але М.Драгоманов не вважає оптимальним шлях до свободи, який веде через велике повстання і криваву війну. Значно більш плідним уявляється йому "вільне громадянство і товариство людей і товариств", тобто той шлях до громадянського суспільства, який вже накреслила передова суспільна думка Європи.

Таким чином, М.Драгоманов став першим, хто намагався підвести під українські історіографічні конструкції раціональний позитивістський чи неопозитивістський фундамент і в такий спосіб вписати їх у контекст всесвітньої історії. Чи не першим побачив він і небезпеку, яка випливала із денационалізації українських міст. Щоб міста в Україні не віддалилися зовсім від українських сіл, соціалісти – росіяни, поляки, євреї – мають бути кровно зацікавлені у пропаганді соціалізму українською мовою, наголошував він²⁷.

У пошуках ефективних моделей місцевого самоврядування як інституту виявлення громадських ініціатив М.Драгоманов вважав надзвичайно важливим використання українського історичного досвіду і водночас – мобілізацію історичної пам'яті. Необхідно, підкреслював він, будити "спогади про колишню свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за так званім Литовським правом, за так званім правом Магдебурзьким про братства, про самоврядування козацьке – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів"²⁸. На такій основі М.Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства у місцевих справах, контроль над поліцією.

Ідеї М.Драгоманова явно випереджали свій час, і тому не знайшли оптимального відгуку ні в російському, ні в українському політичному середовищі.

²⁶ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Политические сочинения. Т. 1: Центр и окраины. С. 77.

²⁷ Драгоманов М. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. С. 290-300.

²⁸ Драгоманов М. Вільний Союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. С. 21.

"Ухопити кінець нитки, що ввірвалася", і з'єднати її з здобутками європейської суспільної думки у ХІХ ст. не вдалося. І все ж, як вважає В.Потульницький, навіть романтизовані схеми української історії "безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль"²⁹. Хоча б тому, що, не виконавши роботу по сепарації, неможливо розв'язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

Новий варіант програми "Громади" 1880 р. був значно радикальнішим за попередній, очевидно, завдяки помітному впливу на М.Драгоманова його співавтора, "чистого" соціаліста С.Подолінського (другим співавтором був М.Павлик). Майбутня Україна постає у ній як "спілка спілок громад", незалежна, суверенна цілісність. Ідея федералізму поширюється не лише на її статус, але й на внутрішній адміністративний устрій. У цьому проєкті виразно відчувається вплив оригінального розуміння С.Подолінським загальнолюдських проблем, навіяного філософсько-соціологічними марксистськими підходами. Ідею соціалізму в Україні, доводив вчений, не можна пропагувати, не ставши на український ґрунт, і робити це треба з опорою на народну мораль, етику, філософію, психологію. Методи пропаганди, вироблені на російському фундаменті, для України неприйнятні, бо завдання українського соціалізму ширші від тих, які стоять на порядку денному в Росії. Можливо, саме тому П.Лавров у листуванні з Г.Лопатіним обурювався з того приводу, що українські соціалісти хочуть мати окрему від російської партію. Досить було б їм і того, щоб "писати по-малоросійському, складати словник і граматику свого народу, видати його літературу й т.п."³⁰.

І сучасники, і нащадки, за невеликими винятками, оцінювали вклад М.Драгоманова в українознавство за найвищими критеріями. "Апостол правди і науки" (С.Єфремов), "ідеал науковості" (М.Павлик), "український Герцен" (Б.Кістяківський), "джерело світла" (О.Луначарський), "вчитель українства та провидець майбутнього" (І.Свенціцький), "перший україномарксист" (О.Салтовський) – цей ряд панегіриків можна продовжувати. Випадає з нього хіба що явно упереджена оцінка В.Леніна – "націоналістичний міщанин". Цей ніякими серйозними аргументами не підкріплений оціночний стереотип зіграв фатальну для драгоманознавства роль – на всю спадщину мислителя фактично було накладено у радянські часи табу, а поодинокі статті й брошури охоче тиражували ленінське висловлювання. Це, до речі, настільки обурило сина Драгоманова

²⁹Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 25.

³⁰Подолінський С. Листи та документи. Київ, 2002. С. 69.

Світозара, що він листовно звернувся до радянського академіка К.Студинського з проханням захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій³¹.

Дослідники спадщини М.Драгоманова вважають його одним з "батьків" української етнології, провідним фольклористом, істориком українського народу, теоретиком-народознавцем. Щоправда, на його дефініціях народності, нації, народу виразно позначилося нерозрізнення цих понять у тогочасній практиці терміноутворення. Попри це йому вдалося істотно захитати систему протиставлення "історичних" і "неісторичних" націй, критично висловлюватися з приводу спрощеного, утилітарного трактування національної ідеї, її "засліпленого" апологетичного сприйняття. Йому належить виважена оцінка націоналізму, який "зростається з поривами до волі, становиться більше демократичним – і це тільки й дає йому прогресивну силу у XIX в."³²

У баченні фахівців слабкі сторони української інтелектуальної традиції випливали з романтизовано-ідеалістичного світобачення провідних істориків, а також із "гіпертрофованого народолобства" як ґрунтованої на гегелівських постулатах компенсаторної ідеологічної доктрини. М.Драгоманов та І.Франко близько підійшли до персоноцентризму – усвідомлення тісного зв'язку між національною самореалізацією та "емансипацією людської одиниці". Але загалом суспільна думка України у той час і пізніше не в змозі була вирватися із зачарованого кола системоцентристських пріоритетів. Нерозвинутість діяльнісно-індивідуалістичного типу мислення й поведінки – джерело багатьох історичних драм в історії України³³.

Ідейний скепсис і особиста драма М.Драгоманова значною мірою були зумовлені його розходженнями з київськими громадівцями. За його власним зізнанням, йому не подобалася поступливість київських українофілів до влади та їхні "залицяння" до консервативних кіл, неприязнь і навіть ворожнеча до соціалістів, яких тоді називали "радикалами", а також величезна відсталість від наукових і політичних європейських ідей, намагання вирішувати "всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли". Він не сприймав ані цілковитого нехтування більшістю громадівців зразками передової російської літератури, ані їх "різкість супроти поляків". Соціалістом він став завдяки переконанню – досягти омріяного національного ідеалу "можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань"³⁴.

³¹ Куценко Ю.Ю. Постать і спадщина М.Драгоманова в українській історіографії: стереотипи і канони // Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 139–147.

³² Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. Т.1. С. 151.

³³ Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). С. 18.

³⁴ Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття. С. 129–135.

Далеко не в усьому влаштовував М.Драгоманова і той "романтично-археологічний розворух старовини", який громадівці розглядали як засіб виховання почуттів "народності". Його ідея – не "народність для народності", а соціальний, економічний і культурний поступ, і у ньому "народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою". Відкласти убік романтичні мрії, не так часто дивитися назад, поринаючи у психологію й етнографію, і водночас пропагувати такі ідеї майбутнього, як свобода особи, совісті, розвиток чуття гуманності, запозичення кращого досвіду інших народів – у цьому М.Драгоманов бачив запоруку "очищення розуму від поганського і середньовічного фанатизму".

За Дж.Мейсом, велика тінь XIX століття у формі ідей Михайла Драгоманова була найважливішим соціалістичним конкурентом марксизму у XX ст. Його "безначальство" ("своя воля кожному й вільне громадянство людей і товариств") відштовхувалося від анархосоціалізму П.-Ж.Прудона і мало своєю кінцевою метою бачення України як федерації вільних громад у рамках міжнародної федерації подібних громад – на основі аграрного соціалізму, без армії, з народною міліцією, де кожен громадянин має власну зброю. Така модель, що стала невдовзі фундаментом "напівдрагоманівської" УНР, уявляється Дж.Мейсу невдалою – насамперед з причини скасування власної армії³⁵.

Творча людина під тиском багатьох обставин здатна до поступової еволюції. М.Драгоманов постійно наголошував, що у науці і політиці перемогу одержав принцип, який не визнає нічого постійного у світі, статичного, а бачить тільки еволюцію і динаміку. Виходячи з панівних тогочасних світоглядних позицій, перед ним відкривалося два шляхи: радикалізація національних вимог, або подальше просування по лінії європейського демократизму в бік загальнолюдських свобод. М.Драгоманов обрав другий шлях. Великою мірою на це вплинули досягнення європейських суспільних наук і особисті контакти з політичними діячами Західної Європи. Вважаючи свободу і гідність людини найвищими цінностями, М.Драгоманов намагався інтегрувати ідеї демократизму та федералізму до стратегій українського визвольного руху, орієнтуючись на західноєвропейські ліберально-демократичні та соціалістичні течії у суспільно-політичному житті.

³⁵ Українська державність у XX столітті (історико-політологічний аналіз). Київ, 1996. С. 6–8.

Післямова

Не зважаючи на величезну кількість спроб (пере)осмислення феномена М.Драгоманова, потреба у спеціальному досліднику його спадщини, "з особливими прикметами талану, розуму, характеру й серця"¹, все ще існує. Ідеї вченого щодо єдності України, соборності всіх її частин, демократичних перетворень та децентралізації мають органічно увійти у "загальний канон національної пам'яті" (Г.Грабович) та ознаменуватися появою сучасних знакових праць, що більш зримо і рельєфно окреслять значення його масштабної постаті.

М.Драгоманов був справжнім патріотом, який без України не мислив свого життя. "Переконаний позитивіст і раціоналіст"², учений, наділений "вродженим критицизмом"³, чоловік "тверезої, холодної, скептичної натури"⁴, провівши багато років на чужині, надзвичайно тужив за Україною. "Невже, невже помру, – писав він в одному зі своїх останніх листів, – не побачивши українського неба, журливих верб над водою, не почую, як увечері озивається той чи інший куток села? Мука! Яка мука!"⁵.

У європейське майбутнє України, М.Драгоманов, безперечно вірив. Своє бачення стратегії вирішення української проблеми у вільному світі він репрезентував у думках, які можна вважати його заповітом: "Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині власної землі, зверне на нас увагу і Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за других тільки тому, що їх б'ють. Хіба мало кого б'ють на земній кулі? Люди цікавляться лише тими, хто одбивається, і таким лишень, звичайно допомагають. Виходить, що лікування, хоч і не скоре і важке, на українські лиха лежить у руках самих українців". Таким чином закладалися основи для трансформації векторів формування Української держави та переходу її на якісно новий рівень, пов'язаний із виходом української проблеми на світовий рівень.

¹ Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Львів, 1907. С. V.

² Кистяковский Б. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Политические сочинения. Т. 1: Центр и окраины. С. X.

³ Франко І. Передмова // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895. Львів, 1908. С. IV.

⁴ Левинський В. Початки українського соціалізму в Галичині. Торонто, 1918. С. 22.

⁵ Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ, 1991. С. 338.

Незаперечну заслугу М.Драгоманова перед українським визвольним рухом слід вбачати у тому, що, як точно підмітив О.Пріцак, він "створив свій плюралістичний світогляд, в якому гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (не політичний) соціалізм". Змушений залишити Україну, він працював за кордоном, де відносна толерантність у наукових стосунках давала змогу обстоювати європейську систему цінностей. Редагування у 1882–1883 рр. женевської газети "Вільне слово" дало йому змогу, не відходячи від еволюціоністських настанов, виробити своєрідний світоглядний орієнтир, що поєднував космополітизм в ідеях і цілях, національність в основі і формах культурної праці"⁶.

М.Драгоманов виявився чи не першим українським мислителем, який висунув ідею космополітизму як ідейної платформи єднання українців навколо пошуку національного ідеалу. Це не була ані апологія якоїсь "загальносвітової держави", ані проповідь "державної відрубності". Йшлося про певну трансформацію панславистських ідеалів у руслі долання синдрому провінційності, з одного боку, і виконання українцями місії посередництва між Росією і західним слов'янством, з другого. Заслуговує на увагу трактування Ю.Манельюком федералістської концепції М.Драгоманова як "спроби винайдення компромісу з метою подолання розбрату, пануючого поміж українством щодо бачення власного державного майбутнього. Мислитель називав себе "космополітом", засуджував національну нетерпимість і "національну самоспокусу". Відрізняючи "патріотизм політично національний" від "етнографічно національного", він був пропагандистом першого"⁷.

"Космополітом та федералістом", у найкращому розумінні цього слова як прихильника духовного союзу України з усім культурним світом, вважав його М.Павлик⁸. Втім, космополітизм М.Драгоманова більше був спрямований на прийняття рівності всіх народів, їх культури, їх мови, суспільно-політичного устрою, повагу до національної гідності. Він виходив з того, що історія людства створюється і посувається дружніми зусиллями всіх націй і народів. Називаючи себе "космополітом", він говорив не про пріоритетність "загальносвітової держави", заради якої треба забути інтереси України, а про її майбутній поступ через федеративний союз народів Росії, у федерацію всіх слов'янських народів та

⁶ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембридж, 1991. С. 8–9.

⁷ *Манельюк Ю.* Федералістські концепції української державності кінця XIX – початку XX століття як складова частина ідеології панславізму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2010. Вип. 4. С. 271–280.

⁸ *Павлик М.* Михайло Драгоманів і його ролі в розвою України. С. 3.

федерацію народів світу, в яких жодна нація не буде поставлена вище іншої в соціально-культурному і в політичному плані.

Вся багатогранна діяльність М.Драгоманова була спрямована на утвердження ідеї європейськості українського народу із самобутньою культурою та історією, який має право на своє національно-державницьке існування. Саме тому для вченого важливим було показати своєму народові власну історію і водночас поставити "українське питання в Європі". Йому вдалося це зробити, незважаючи на труднощі та непорозуміння. Як слушно зауважив О.Оглоблин, "викинутий за облавок тодішньої офіційної суспільності Драгоманов не губиться, не тоне в безбрежному морі східноєвропейської еміграції. Він одразу займає видне становище, його скромна постать високо підіймається над еміграційною масою"⁹.

М.Драгоманов добре бачив "напрямок руху світового" і вміло прагнув залучити до того руху український народ, зазначає М.Грушевський. На його думку, "місія Драгоманова – епоха в українському житті" і місія та полягає в тому, щоб "нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу дату українського життя, що Україна живе, не вмирає і не вмере, незважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції; приймати на себе удари, інсинуації і знущання, звернені проти сеї "проскрибованої України", відбивати їх і відповідати доказами та виявами позитивних поступових загальнонаціональних прикмет українського руху. Все це витягало українців з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувало орієнтуватись на перспективу загального політичного і соціального визволення"¹⁰.

Приєднання до світового культурного руху – лейтмотив філософських праць М.Драгоманова. Кожна нація повинна прагнути до пізнання себе як елементу в системі людських, міжнаціональних зв'язків. Тим самим як окрема людина, так і нація реалізують завдання йти до цивілізації разом із цивілізацією. Самопізнання вимагає передусім високого рівня розвитку національної свідомості й уміння утвердити своє право на існування серед інших народів. Тому й необхідно, шляхом культурницької діяльності й освіти, власному народові довести хто ми є, чого прагнемо.

Цілком справедливо другу половину XIX століття в Україні, завдяки невтомній діяльності українських мислителів, вважають добою наукових і культурних рефлексій, творення національних ідеологій та перших політичних програм активного українства. Рефлексії на теми самовизначення у просторі національних ідеологій пройшли складний шлях від малоросійського автономізму і панслов'янського федералізму до українського романтизму (з реактуалізацією ідеї єдності українських територій) і позитивізму у формі обласництва (з об-

⁹ Оглоблин О. Драгоманів // Пам'ять століть. 1996. № 2. С. 57–61.

¹⁰ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. 1926. Кн. 2–3. С. 3–28.

ґрунтуванням ідеї єдності мови, особливих психофізичних типів українців, спільного історичного минулого). Далі вони еволюціонували від форм м'якого патріотизму М.Драгоманова через ідею самостійництва М.Міхновського до ідеології інтегрального націоналізму Д.Донцова.

За незначними винятками, адепти ідеї українського національного самовизначення упродовж тривалого часу не розглядали самовизначення як державно-політичне відокремлення України від Росії. Суть "українського питання" вони вбачали не в політичному сепаратизмі, а в необхідності радикальних змін у національній політиці влади¹¹. Чи варто на цій підставі закидати ідеологам українського руху кінця XIX століття необачність, нерозуміння ситуації? Гадаємо, що ні – адже як відповідальні політики вони виходили з реальних умов і досяжних на той час перспектив. Коли М.Драгоманов обстоював федералістський вибір і необхідність "синтетичної" програми українського руху, він виходив насамперед із того, що до ідеї федералізму "пристане завше багато людей із других країв" і що саме вона значно більшою мірою, ніж національна, "здатна примирити сварки".

Немає сумнівів у тому, що М.Драгомановим був підготовлений міцний ґрунт для того, щоб на його основі постав грандіозний за своїм задумом федералістський проєкт М.Грушевського. Відштовхуючись від висунутої М.Драгомановим ідеї "самоуправління областей і національностей", він запропонував концепцію національно-територіальної децентралізації як засобу успішного розвитку провінцій і пом'якшення соціального напруження в суспільстві. "Тільки децентралізація, – вважав М.Грушевський, – може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу"¹².

М.Грушевський не покладав ані найменших надій ні на урядові "конституційні" проєкти, ні на "національні" резолюції російських лібералів. Його власний проєкт значно радикальніший – хоча б тому, що проблеми демократичного конституціоналізму і федералізму розглядаються у тісному зв'язку. Постановка питання про федералізм у М.Грушевського, за його власним визначенням, перебуває у руслі ідей М.Драгоманова, що виявилися "ною, виправленою формою федералістичних ідей кирило-мефодіївців, позбавлених релігійного містицизму, яким була сильно просякнута кирило-мефодіївська програма, і перенесених з ґрунту слов'янофільського (федерация слов'янських

¹¹ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. Київ, 2010. С. 368.

¹² Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Твори у 50 тт. Т. 1. Львів, 2002. С. 308.

народів) на реальний ґрунт сучасних відносин"¹³. Але крок уперед у порівнянні з драгоманівськими підходами М.Грушевський робить на ґрунті більш органічного поєднання принципів національно-територіальної і обласної автономії. "Від прагнень створити власну державу може втримувати лише усвідомлення, що приналежність до одного союзу дає надто зримі вигоди й зручності". Якщо держава забезпечує мирний розвиток обласного й національного життя – чи у формі федерації, чи добре налагодженої автономії – народність чи область "навіть чи ризикне такими наявними вигодами для досягнення повної державної незалежності".

Широка децентралізація держави й організація самоврядування в національних територіях – лише це перетворить національність із бойового клича на інструмент вдосконалення економічних і культурних відносин, доводить вчений. При цьому національний принцип має бути покладений в основу всіх територіально-громадських організацій, починаючи з сільської общини, й далі – в основу дрібної земської одиниці, всіляких виборчих округів і провінційних одиниць¹⁴.

М.Грушевський розвинув і доповнив драгоманівську ідею федералізму двома принциповими положеннями – демократизму влади й суспільства та конституціоналізму як засобу легітимної трансформації імперського централізму. При всіх мінливостях історії український федералізм був модерною відповіддю на трансформації традиційної цивілізації шляхом додання національного партикуляризму, лояльним політичним проектом "неісторичної нації", що перебувала під скіпетром Габсбургів і Романових. На відміну від федералізму кирило-мефодіївців і М.Драгоманова, федералізм М.Грушевського являв собою реальний "національний проект", який передбачав об'єктивні підстави створення національно-територіальної автономії України в імперських умовах¹⁵.

В оцінці В.Верстюка "український проект" у тому вигляді, в якому він вималювався у 60-х рр. XIX століття, був вельми скромним, хоч і ставив собі завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Роблячи наголос на мовних, етнокультурних та ментальних відмінностях українців від росіян та поляків, він живився ідеями романтичного націоналізму¹⁶. У той час, коли філософи Європи і Америки, за Дж.Солом, "кинулися в обійми раціональності"¹⁷, українські інтелектуали, за нечисленними винятками, все ще перебували у примарному світі етнографічних ілюзій та

¹³ *Грушевський М.* Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті // Твори у 50 тт. Т. 1. С. 402–403.

¹⁴ *Грушевський М.* Національне питання й автономія // Твори у 50 тт. Т. 1. С. 419.

¹⁵ *Корольов Г.* Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). С. 77, 120–121.

¹⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. Т.1. Київ, 2004. С. 361.

¹⁷ *Saul J.R.* Voltaire's Bastards: The dictatorship of reason in the west. New-York, 1992. P.7, 15–16.

культурного месіанства. Проте бурхлива діяльність громадівців і особливо теоретичні вправи М.Драгоманова переконували: український рух уже стоїть на порозі переходу у політичну фазу. І хоча політична позиція М.Драгоманова була не завжди однозначною, інколи не безперечною, але незмінно спрямованою до благородних та прогресивних цілей. Розширення соціальної бази і створення привабливого образу українського руху у світі було однією з його першочергових завдань, і М.Драгоманов це прекрасно розумів. Як, до речі, і те, що надмірний радикалізм з сепаратистським змістом не міг не стати потужним подразником для всіх "гонителів українства"¹⁸. Але й зрадити українській справі він також не міг, адже за М.Старицьким був її "надією і силою", а його слова – окриляючими, гарячими і правдивими¹⁹.

М.Драгоманов як один з найвпливовіших мислителів XIX століття, носій високої моральної та інтелектуальної культури, шукач всесвітньої правди, спільної для всіх національностей, засновник української інтелектуальної думки та рушій інтелектуального руху і сьогодні вражає своєю відданістю ідеалам та вірою у майбутнє. Заглиблення в ідейний світ М.Драгоманова – це захоплююча подорож у просторі і часі, позначена переосмисленням його спадщини та спробами віднайти відповіді на поставлені ним питання вже в сучасних історичних і політичних реаліях.

¹⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. С. 327-336.

¹⁹ Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1938. С. 219.

Бібліографія

Андрусяк Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект // Драгоманівський збірник "Вільна спіла" та сучасний український конституціоналізм. Львів, 1996. С. 73–78.

Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1938. 442 с.

Бєлов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2022. Вип. 74. Ч.1. С. 59–68.

Бортнікова А.В. Концептуальні засади місцевого самоврядування у творчій спадщині Михайла Драгоманова // S.P.A.C.E. 2017. № 6.

Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. Київ, 2010. 381 с.

Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 189 с.

Грушевський М. Твори у 50 тт. Т. 1. Суспільно-політичні твори (1894–1907). Львів: Світ, 2002. 529 с.

Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. 1926. Кн. 2–3. С. 3–28.

Драгоманов М. Автобіографія. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1989. 327 с.

Драгоманов М. Вибрані твори. Т.1. Прага, 1937. 415 с.

Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева: Типография "Работника" і "Громада", 1881. 511 с.

Драгоманов М. Политические сочинения. Т. 1. Центр и окраины. Москва: Типография И.Д.Сытина, 1908. 486 с.

Драгоманов М. Политические сочинения. Т. 2. Москва: Типография И.Д.Сытина, 1908. 863 с.

Драгоманов М. Швейцарська спілка. Київ: Видавництво "Ранок", 1907. 16 с.

Драгоманов М.П. Великорусский интернационализм и польско-украинский вопрос. Казань Типография Окружного штаба, 1906. 135 с.

Драгоманов М.П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ: Либідь, 1991. 682 с.

Драгоманов М.П. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения. Женева: Типография "Громады", 1884. 109 с.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1970. 531 с.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т.2. Київ: Наукова думка, 1970. 592 с.

Драгоманов М.П. Старі хартії вільності. Історичні нариси. Київ: Видавництво "Ранок", 1907. 84 с.

Драгоманов М.П. Царство божие внутри нас Л.Толстого. Київ: Видавництво "Ранок", 1907. 16 с.

Еліот Т. Єдність європейської культури // Всесвіт. 2003. № 1–2. С. 143–150.

Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. 1928. Кн.1. С. 91–125.

Ісаєвич Я.Д. М.М.Ковалевський та Україна // Український історичний журнал. 1966. № 4. С. 135–137.

Карпенко М.О., Маймескул О.А. М.П.Драгоманов на терені Швейцарії: наступність ідей київської історико-філологічної школи // Мова і культура. 2011. Вип. 14. Т. 8. С. 5–12

Корольов Г. Слов'янська федерація і "Вільна спілка", або українські дебати про федералізм у "довгому ХІХ ст." // Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2(4). С. 86–99.

Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (ХІХ – початок ХХ століття). Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.

Круглашов А.М. Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 488 с.

Куценко Ю.Ю. Постать і спадщина М.Драгоманова в українській історіографії: стереотипи і канони // Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 139–147.

Левинський В. Початки українського соціалізму в Галичині. Торонто: Робітниче слово, 1918. 77 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. Київ: Основи, 1994. 530 с.

Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою (Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки). Мюнхен: Сучасність, 1973. 441 с.

Манелюк Ю. Федералістські концепції української державності кінця XIX – початку XX століття як складова частина ідеології панславізму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2010. Вип. 4. С. 271–280.

Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині та діяльності М.Драгоманова та І.Франка. Дніпропетровськ, 2006.

Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. – Львів, 2001. 733 с.

Михайло Драгоманов: автожиттєпис. Київ: Либідь, 2009. 446 с.

Оглоблин О. Драгоманів // Пам'ять століть. 1996. № 2. С. 57–61.

Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876). Львів, 1909. 38 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т.1. Львів, 1901. 184 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т.3. Чернівці, 1910. 519 с.

Подолінський С. Листи та документи. Київ, 2002. 421 с.

Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). Київ: Генеза, 2002. 424 с.

Потульніцький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 22–44.

Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембридж, 1991. 80 с.

Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія. Київ: Смолоскип, 2000. 858 с.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків-Київ, 1930. 414 с.

Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. Кн. 4 (18). № 10. С. 120–134.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.

Українська державність у XX столітті (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с.

Ушкалов А. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і Літера, 2019. 594 с.

Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1991. 362 с.

Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов – речник української демократії // Зона. 1995. № 10. С. 72–81.

Шевченко А, Ясь О. Поступ як світоглядна максима: Європейська подорож 1870–1873 рр. в інтелектуальній біографії М.Драгоманова // Український історичний журнал. 2025. № 4. С. 141–164.

Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світли культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). У 2 ч. Ч.1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 587 с.

Burgess M. Federalism and federation: a reappraisal // Comparative federalism and federation. Competing traditions and future directions / Ed. by M.Burgess, A.G.Gagnon. New York, 1993. 250 p.

Elazar D.J. Exploring federalism. Alabama: The University of Alabama press, 1987. 335 p.

Saul J.R. Voltaire's Bastards: The dictatorship of reason in the west. New-York, 1992. 640 p.

References*

- Byelov, D.M. & Martselyak, M.O. (2022). Prohresyvistskyy konstyuttsionalizm Mykhayla Drahomanova. *Naukovy visnyk Uzhhorodskoho natsional'noho universytetu. Seriya Pravo*. 74. 1. 59–68. [in Ukrainian].
- Eliot, T. (2003). Yednist yevropeys'koyi kultury. *Vsesvit*. 1–2. 143–15. [in Ukrainian].
- Horban, T. (2010). *Evolutsiya ideyi natsionalnoho samovyznachennya v ukrayin-skiy suspilno-politychniy dumtsi kintsya XIX – pershoyi chverti XX stolit*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, I.S., Korotkyj, V.A. & Tomenko, M.V. (Comps.). (2009). *Mykhajlo Drahomanov: avtozhyttiepis*. Kyiv: Lybid.
- Karpenko, M.O. & Maymeskul, O.A. (2011). M.P.Drahomanov na tereni Shveytsariyi: nastupnist' idey kyyivs'koyi istoryko-filolohichnoyi shkoly. *Mova i kul'tura*. 14 (8): 5–12. [in Ukrainian].
- Korolov, H. (2010). *Ukrayins'kyy federalizm v istorychnomu dyskursi (XIX – pochatok XX stolittya)*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Korolov, H. (2017). Slovyans'ka federatsiya i "Vilna spilka", abo ukrayins'ki debaty pro federalizm u "dovhomu XIX st." *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi*. 2(4): 86–99. [in Ukrainian].
- Kruhlyashov, A.M. (2000). *Drama intelektualna. Politychni ideyi Mykhayla Drahomanova*. Chernivtsi: Prut. [in Ukrainian].
- Kuras, I.F. (Ed.). (2002). *Politychna istoriya Ukrayiny. XX stolittya*. (6 vols.) (vol.1: Na zlami stolit (kinets XIX st. – 1917 r.). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
- Kutsenko, Yu.Yu.(2015). Postat i spadshchyna M.Drahomanova v ukrayins'kiy istoriohrafiyi: stereotypy i kanony. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 4: 139–147. [in Ukrainian].
- Manelyuk, Y.U. (2010). Federalists'ki kontseptsiiy ukrayins'koyi derzhavnosti kintsya XIX – pochatku XX stolittya yak skladova chastyna ideolohiyi panslavizmu.

* BiA 2000 p.

Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. 4: 271–280. [in Ukrainian].

Podolynskyy, S. (2002). *Lysty ta dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].

Potulnytskyy, V. (2000). Ukrayinska ta svitova istorychna nauka: refleksiyi na mezhi stolit. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 4: 22–44. [in Ukrainian].

Renan, E. (2000). Shcho take natsiya? In: V. Lisovyj, O. Protsenko (Eds.), *Natsionalizm. Antolohiya* (pp. 107–120). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Shevchenko, A., Yas, O. (2025). Postup yak svitohlyadna maksyma: Yevropeyska podorozh 1870–1873 rr. v intelektualniy biohrafiyi M.Drahomanova. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 4: 141–164. [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhiyi: Mykhaylo Drahomanov*. Kyiv: Dukh i Litera. 594 s. [in Ukrainian].

Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrayins'koho istoriopysannya u svitli kulturnykh epokh* (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.). (2 parts). Part.1. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Summary

Vermenych, Yaroslava.

Concepts of Ukraine's European Progress in the Vision of Mykhailo Drahomanov. Text. Data. Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 2025. 66 p. Data volume 1,14 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/book/en/0019014>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019014>

Through the prism of the phenomenon of Mykhailo Drahomanov, the influence of the intellectual environment on the processes of forming socio-political thought in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries is comprehended. In the context of the modern realities of the “civilizational rupture,” the concepts of civilizational progress of M. Drahomanov are studied as a process based on substantiating the necessity of Ukraine's European geopolitical choice and the construction of a “Ukrainian project” in tandem with pan-European social processes.

The scholar's views on decentralization and local self-government as factors of progressive development of society are analyzed. The issues of territorial unity, political independence, and conciliarity of Ukraine, which were in the focus of M. Drahomanov's attention in the process of developing projects of community self-government and administrative autonomy, are considered.

It is emphasized that the integration of Ukraine into the European space requires the actualization of the European nature of the Ukrainian idea and the awareness of the European foundations of the Ukrainian intellectual heritage. The Ukrainian people must clearly declare their contribution to the development of the general European idea and make an attempt to bring Ukrainianness into the European idea.

To achieve this, it is necessary to perceive the European idea as “their own” and to comprehend its deep rootedness in the tradition of Ukrainian political culture.

Електронне наукове видання

ВЕРМЕНИЧ Ярослава Володимирівна

**КОНЦЕПЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ
У ВІЗІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Комп'ютерна верстка – Світлана Блащук

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна
на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
<http://history.org.ua>
<https://www.facebook.com/history.org.ua>

Підписано до друку 25.11.2025 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 3,9. Обл.-вид. арк. 3,3.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р

Верменич Я.

Концепції європейського поступу України у візії Михайла Драгоманова. Текст. дані. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2025. 66 с. Об'єм даних 1,14 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019014>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019014>

Крізь призму феномена Михайла Драгоманова осмислюється вплив інтелектуального середовища на процеси формування суспільно-політичної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. В контексті сучасних реалій "цивілізаційного зламу" досліджуються концепції цивілізаційного поступу М.Драгоманова як процесу, що базується на обґрунтуванні необхідності європейського геополітичного вибору України та вибудови "українського проекту" в тандемі із загальноєвропейськими суспільними процесами. Аналізуються погляди вченого на децентралізацію та місцеве самоврядування, як чинники поступального розвитку суспільства. Розглядаються питання територіальної єдності, політичної незалежності та соборності України, що перебували у фокусі уваги М.Драгоманова в процесі розробки проєктів громадівського самоуправління та адміністративної автономії. Наголошується, що інтеграція України у європейський простір потребує актуалізації європейськості української ідеї та усвідомлення європейського підґрунтя української інтелектуальної спадщини. Український народ має виразно задекларувати свій внесок у розвиток загальної європейської ідеї та зробити спробу привнесення українськості в ідею європейську. Для цього необхідно відчутти європейську ідею як "свою" та збагнути її глибоку закоріненість в традиції української політичної культури.

УДК 301+340+930.9 "Драгоманов"